

EGY TÉMA TOVÁBBGONDOLÁSA

Rajkó Andrea – A. Gergely András

Tradíció, mintázat és életútválasztás a szakrális modernitás viszonyrendjében

DOI: 10.25116/kozelitesek 2018.3-4.3

Absztrakt

Tanulmányunk a zsidó családi nevelés (tradicionális és előírásokkal pontosított) szocializációs rendjében keresi a konvenció meghatározta női és anyai szerep szakrális értelmezési gyökereit, szemben a modernitás női karrier-lehetőségeivel és üvegplafonjával. A női és nevelési kérdések, férfiszerepek terén értékrendi értelemben házon belüli és házon/családon/háztartáson kívüli világokra bomlik minden, kialakul a férfivilág prioritásainak kapun kívüli, hitéleti érvényesülése, ám otthon lényegében „nőuralom” van a szó konvencionális értelmében. A lányok nevelésére vonatkozó törvényi és háláchikus előírásokban minden a mentális-morális tisztaság megőrizhetőségét szolgálja: legyen a család nukleáris biztonsága zavartalan, a rokonsági rendszerrel fenntartott kapcsolatok kiegyensúlyozottak, a társadalmi integráció folyamata pedig akadálymentes. E szabályrendszer ugyanakkor az alternatív-, reform- és posztmodern judaizmus hatókörében kibővül a modernitás korának társadalmi marginalizációs, holokauszt-émlékezetű, életmódváltó, mobilitási aktivitásban erőteljesen divergáló törekvések (korosztályi, kapcsolathálózati, felekezeti élet-beli, értékrendszeri) eltéréseinek legitimé válásával, valamint sokszor egyazon társadalmi térben is végbemegy a szekularizálódás, a merev Tóra-követés ellenében a modernitás új ismérveit is figyelembe vevő nézőpontok legitimálódása.

Abstract

Sacred-Conventional Roots of Female Roles, or the oppositional women's and the glass ceiling

The study attempts to discover the sacred roots of traditional female and maternal roles embedded in the established, accepted, specified regulations and orders of parenting, as opposed to women's career opportunities and the glass ceiling barrier to advancement present in modernity. In terms of value, in the area of men's roles, female and parenting issues get separated into in-house / within family / out-of-home worlds; domination of the male world remains outside and creed related, while at home there is essentially a „female domination in the conventional sense of the word. Everything in the statutory and halachic provisions for girls' education serves to preserve mental-moral purity in order to protect the safety of the nuclear family; the relations within the kinship alliance balanced; the process of social integration unobstructed. At the same time, these rules are expanding within the scope of alternative, reform and postmodern Judaism; the age of

modernity is the legitimacy of social marginalization, post-holocaust, lifestyle change, strongly diverging efforts in mobility activity (age group, network of relationships, denominational life, value system), and secularization often takes place in the same social space, the legitimacy of viewpoints that take into account the new criteria of modernity against rigid Torah-tracking.

Kulcsszavak: szakrális hagyomány vagy modernitás, női siker-esélyesség, üvegplafon, mobilitásfeszültség, élethazugság vagy énkeresés, tabumentes adaptáció, retardált szocializáció, zsidó női szerepkonvenciók.

Mottó:

„De hogy lehet 'élvezeti tárgy' valami, ami maga is élvez? Ilyet csak beteg vagy bárgyú értelem állíthat. Selymekről és bársonyról és aranyról beszéltem, amivel mi elárasztjuk nőinket 'cserébe' szerelmükért – de hogy nevezhetek 'cseré'-nek olyan üzletet, ahol az egyik fél semmi olyat nem ad, amivel megfosztaná magát? Ebben az üzletben csak a nő kap a férfitől – külső örömeket és élvezeteket, csak azért, hogy hajlandó belső örömeket és élvezeteket átélni és elfogadni – ugyan mit ad ő a férfinak egyebet, mint azt a jogot, hogy – adhat? –; azt a különös jogot, amit a férfi örömeinek és élvezetnek hisz, míg kimerülés és halálos fáradtság meg nem győzi róla, hogy kötelességet teljesített, és nem jogot gyakorolt: kényszernek engedelmességet, és nem vágyat elégített ki. Nos tehát: aki vesz, anélkül, hogy adna – az nem 'élvezeti tárgy', nem 'birtok' és nem 'csecsebecse' – hanem egyszerűen hódító, erősebb fél, magasabb rendű lény. Ez nem szerződés vagy megállapodás kölcsönös alapon: ez egyszerűen győzelem, egy tökéletesebb fajta győzelme a kevésbé tökéletesen”.

(Karinthy Frigyes: Capillária, 47. oldal)1

Bevezetőként

A rendszerező társadalomtudományok terén csupán ritkán hivatkozott szerző (talán nem oktalanul, de nem is eléggé sokszor hivatkozottan) kissé keserédes példabeszédet komponált válaszul saját elemi és közkeletűvé vált kérdésére: „*Férfi és nő hogy érthetnék meg egymást? Hisz mind a kettő mást akar – a férfi a nőt, a nő a férfit*”, amivel azután mind a kaland-, mind a pszichológiai és társadalmi szereptudományi értelmezéseknek kellő lehangoltságú alapot kínált. E felfogásban rejülő írói (avagy itt „kalandori”, felfedezői) macsóizmus és a Swift tónusába illő félabszurd identitáskeresési értelmezések talán számos változatban életre keltek már Karinthy óta, de még erőteljesebben jelen vannak ott, ahol egyre fokozódó visszhanggal a gender-kérdések, a társadalmi szereptudatok, a nemek közötti erőviszonyok elmúlt száz évében lezajlott változások

¹ Karinthy Frigyes: Capillária. Gulliver hatodik útja, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1976:47. <http://mek.oszk.hu/00700/00715/00715.doc> /

vannak terítéken. Az alábbiakban nem éppen Karinthy szentenciái és dilemmái alapján, de még csak nem is egyértelműen a közbeszéd kortárs tematikái szerint, mégis az akaratszabadság és tradíciókötöttség egy sajátos kérdéskörét alapul véve keresgélünk válaszmodellt. Mivel mindketten külön-külön is fél életművünkben a konvenciók, tradíciók, ellenbeszéd, viselkedési alternatívák és identitásváltozatok sokféleségét kutattuk, alapozó fogalomhasználati útmutató helyett hadd emeljünk tónusmeghatározó példaként csupán egyetlen megfontolást e tanulmány előhangjába...

A társadalmi csoportok mindennapi életének, identitásának és önmegjelenítésének bizonyonnyal régtől fogva áthagyományozott tartalma a narratív tudás és a világban eligazodás élményének, értéképzetének számos eleme, így a társadalmi környezettel szembeni attitűdök kifejeződése is. A tradicionális zsidó életmódstratégiák és a hagyománykötött mintakövetési modellek feltehetően konstans eleme a mindennapi történetmondás, az életviteli szabályok követésében a narratív tudástőke átadásán túli forrásismeret (a háláchikus előírások követése, a rituális szertartások, a Tóra-olvasás, Talmud-értelmezés, a Sulchán Áruch szabálykönyvének használata, a zsinagógajárás stb.), de mindezek mellett az életvitel tényleges normatíváinak rendszere ugyancsak. Bizonyonnyal nem lehet túl nagy ferdítés itt azt állítani, hogy a mindennapi élet történéseinek narratív feldolgozása (elbeszélése, átadása mintaként, megfogalmazása értéknormaként, szabályrendszerre bővítése) feltehetően mindig is része volt és maradt a zsidó életrendnek, ezen belül is az aktualitások narratív megjelenítését és forgalmazását segítő eszközök révén a csoportközi és etnikumközi kommunikációnak, az írott és a hangzó média hatásának, sőt ennek reflexív sémáira adható válaszok megfogalmazásának is. E folyamat 20. századi változataiból, a mindennapi történetmondás olyan stratégiáinak érvényesüléséből, mint „a kibeszélés, a megszólás és az elismerés, az elhallgatás, az eltitkolás, az elferdítés, az interpretáció, a panasz és a dicsekvés, a példaállítás, a történetmondás általi szórakoztatás” mint a narratív tudás része válik jelentéshordozóvá a mindennapi élettörténetek, életút-interpretációk gyűjtői számára (lásd ennek körvonalait Keszeg 2013). S bár ez másfajta táji-történeti szinterről vett tapasztalatok következtetése, mégis megfontolandó, mennyiben érvényes esetleg a háláchikus életvitel és annak tradíciókra épülő átadása színterén is.

Keszeg egyértelművé teszi, hogy az élettörténeteken belüli „biografikus beszéd” az „őszinteség retorikáján” túl „az állampolgári lojalitás és engedetlenség, az elszenvedett diszkrimináció és jogsértés, a szakmai kompetenciák, a származási tőke és az individuális teljesítmények kifejezésének eszköze”, de egyéb közlési konvenciók mellett „az autobiografikus narratívumok egy része elhatárolódott a családtörténeti előzményektől”, nem utolsósorban azzal, hogy az egyéni élettörténeteket és értékrendet „az élettörténeti események teatralizálásához, retorikai megjelenítéséhez”, különböző érvelésstratégiákhoz igazítja, mindazonáltal a hosszú időtartamú,

generációs elbeszélésekben „a generációk történetének, az egyéni sors és a történelmi, társadalom-, gazdálkodás- és eszmetörténeti folyamatok összefonódását, folytonosságát hangsúlyozza”. Persze, megeshetett, hogy „az individuális preferenciák és a társadalmi elvárások, a hagyományos narratívumokhoz való ragaszkodás és az ezektől való függetlenedés szándéka” mellett „a releváns helyzetek között előretört az intézményesített kontextus és a médiafogyasztás. Az aktualitások és a személyes élmények megjelenítésében változatos, a narrátori érdekeket képviselő nézőpontok érvényesülnek”, így a történetmondás láthatóvá teszi a közös életvilág kereteit; ezen belül pedig kijelöli az individuum helyét” (Keszeg, uo. 5–8. old.).

Az élettörténeti elbeszélésekben, a helyzetértékelő narratívákban és identitás-interpretációkban tehát meglehetősen sok szintéren és még több megjelenítési vagy kommunikációs stratégiában találkozhatunk a hozott, „örökölt” kulturális vagy magatartás-modellek egyedi sokféleségével. E sokrétű átélés- és elbeszélési mód több hagyományos formája kapcsolódik az életviteli szertartásokhoz, reprezentációkhoz, felmutatott vagy rejtett, de konvenciókat is megjelenítő gyakorlatokhoz. A zsidó életviteli normarend, a micvák kötöttsége és a családi nevelésben mutakozó interkulturális vagy multikulturális interakciók azonban a kortárs generációk számára sok esetben már nem a legkötöttebb tradíciókat, hanem a kevert szokásrend érvényesülését kínálják inkább (a részletesebb körképet lásd Buk 2018). Ez azonban szinte egyetlen esetben sincs így az apák családfenntartó lekötöttsége és az anyák elszánt nevelési normarendje *ellenében* – vagyis messzebről nézve követni látszanak a konvenciók legaprólékosabb előírásait is, legalábbis a konvencionális életközösségek, a hagyománykötött normarendek, s nem ritkán a vegyesházasságok terén. Itt is, mint a környező társadalmi szférákban, javarészt az életviteli normák és a külső hatások sajátos ütközéseivel találkozunk, így természetesen a nemi szerepek, viselkedésmodellek, konvenciók és újítások esetében is. Vallási csoportkultúrától látszólag független mivoltában a traditumok elfogadása, követése, képviselése kap hangsúlyt, az ettől eltérő pedig a „kivételes” kategóriába kerül a közfelfogásban. Az persze szinte bizonyos, hogy a korosztályok, korcsoportok, szakrális életforma-közösségek eltérő értékrendje azonban nemcsak a konvencionális viselkedés-mintázatok szigorúbb paraméterei, rituáléi, spirituális rendszerei szerint alakulnak „úgy általában”, hanem befolyással vannak rájuk mindama külső hatások is, melyek a kommunikáció más színterein, a társas kapcsolatok már nem csupán zárt rendjében, az életvezető értékek és normák reflexív szabályozásában, a tabuk és előírások követésében formálódnak, s ezáltal jócskán kitettek a nemzedékek közötti értéknormák, szokásrendek, mintakövetések kölcsönhatásainak, változásainak is. Az ezekről szóló „biografikus beszéd” persze még ennél is jobban jelen van, jelen lehet és visszahathat a közösségi-családi-szakrális interpretációk vagy narrációk önálló, belső dimenzióira.

Ha rövid expozícióként arról szólunk alább, mit is kívánunk elmondani, talán megfontoltabb onnan kezdeni, hogy a kultúrafüggő társas kapcsolatok rendjében, a korosztályok és nemek pozíciói közötti különbségekben, s ezekből fakadóan a tradíciókövető családi életvezetésben is föltétlenül megjelennek olyan irányadó hatások, modernizációs értékek, tabuk, mintázatok és viszonyrendszerek, melyek immár kevésbé vannak (vagy lehetnek) tekintettel a konvencionális zsidó családi értékrendre és narratív élethelyzetek elbeszélésére, értékelésére. Az elemző értelmezést persze a hazai társadalomkutatások, feminizmus vagy szakrális reprezentáció-kutatások megannyi értelmezési tér felé terelhetnék, részben rögzítve a hagyományok szerinti életmód és értékrend fogalmát, az együttélő közösségek normarendszere és önképe változásdinamikáját, vagy szűkebben az állam–társadalom–közösség viszonyrendjének példatárát is – ám ezekkel itt most nem kívánunk foglalkozni; ahogyan a kultúrafogyasztás globalizált makroszférájával, a társadalmi és kapcsolati tőke eltérő vagy kevert értékrendek szerinti tagolhatóságával, az ifjúsági korosztályok életstratégiáinak sokféleségével, az egyetemes, európai vagy hazai nőmozgalmak, a szüfrazettek vagy szex-rabszolgák, mereven hierarchizált euro-amerikai vagy „harmadik világbeli” nőpolitikák részkérdéseivel sem. Kutatási fókuszunkba elsősorban azt emeltük, hogy a társadalmi tagozódásban (szociológiai, tudáselosztási, jövedelmi, kapcsolathálózati, szerepvállalási és identitás-problematikákon belül) megfogalmazódó, sokszor kimondatlan mobilitási függésrend miképpen jelenik meg egy tradicionális, sőt ősi örökségét sokféle módon tartósító vallási-kulturális csoport, a zsidóság mai magyarországi normarendjében, legfőképp a kortárs társadalmon belüli női szerepmagatartásoknak kitéve. Kérdésünk főképp az: változnak-e a változatlanul elfogadott és annak is tételezett/látszó női viselkedésnormák az életvilágok átalakulásával, a modernitással, a posztmodern személyiségjegyek előtörlésével a külsőleges normarendeknek kitett belső szakrális szférákban, s hogyan viszonyul mindez a tabuk és micvák rendjéhez vagy akár a róluk való narratív elbeszélésmódokhoz. Remélve, hogy „avatatlanságunk” nem ellenünk szól majd, és vállalva, hogy kultúrakutatási és szimbolizációs struktúrákban számos, kívülről nehezebben vagy sehogyan sem belátható dimenzióra – egyebek között kutatásokra, szakrális elemzésekre, judaisztikai vagy etnospecifikus részkérdésekre – kitérni nem lesz módunk valamely okkal elvárható részletességgel, jelezni kívánjuk, hogy témakörünk inkább kérdésselvető szándékú, nem pedig „elrendező” vagy öntörvényű rendszert kereső és megnevező. Ennek is szűkebbre fogott fókuszában a zsidó családi nevelés és értékrend anyai/női mintákban átörökíthető változata foglalkoztat bennünket. A zsidó tradíció talán legerősebb elvárás-rendszere az „add tovább fiadnak” norma, melynél föltehetően kérdéses, miként kerül erre sor a családi nevelés, szülői minta, korosztályi értékrend, hétköznapi életvilág-beli és tradicionális mintakínálati gyakorlatban, különösen pedig a kortárs női szerepek szempontjából. E tradicionális „továbbadás”,

mintaközvetítés ugyanis elsődlegesen a férfiszerepekre vonatkozó meghagyás, de vajon miképpen van jelen mindez a családi életben (alkalmasint meghatározó, de mindenképp erős befolyással szabályozó) női szerepviselkedésekben, szerepképletekben, viselkedésmintákban...?

A tematikus közelítés és narratív kölcsönhatások viszonya

Kérdésfelvetésünkben talán az első problematika a térbeli és történeti örökség megléte, kezelésmódja, normatív hatása, avagy mindennek a szociokulturális környezettel fennálló (és változni is képes!) kapcsolata. „Alapképletet” csakis úgy lehetne megfogalmazni, ha elvonatkoztatnánkattól, milyen korban, milyen társadalmi (falusi, városi, értelmiségi, asszimilációs, migráns, elkülönült vagy beilleszkedett, megtúrt vagy sikeres, alárendelt vagy befolyással bíró stb.) környezetben veszünk „esetmintát” és merészkedünk hűvösen tudományos válaszadásra. Annyi azonban keleten és nyugaton, régen és most, marginalizált vagy elitbe emelkedett zsidó csoportok esetében is kimondható „általánosítva”, hogy női szerep és rang, kiszolgáltatottság vagy többre képesség kérdése ténylegesen nem kiemelt alaptémája a zsidóság mindennapi létének és értékrendjének – s főleg nem az ismert empirikus tudományok elemzéseinek –, de semmiképp nem az egészen a hazai polgárosodásig és demográfiai szerkezetváltozásokig, a tradíciók és a modernizációs normák ütközési szcénáinak megfogalmazódásáig, sőt, a hitéleti szerkezetváltozások leíró szakirodalmában sem látszik témakörnek lenni egészen a posztmodern korig. Amiért ez fontos: lehetséges, hogy a nemi szerepek, a személyiségek önérvényesítési normarendjeinek kortárs (szociológiai, pszichológiai, mikrotörténeti stb.) kutatásai változtattak ezen a helyzeten, vagyis maga a leírás visszahat a csoportszintű tematizálásra, tehát a fennálló vagy a korábban tabuként kezelt mivoltából hirtelenjében felszínre jövő „problematika” megneveződése nem marad független a szakrális közösségek felfogásmódjaitól. Csak példaképpen említve: az európai vagy euro-amerikai nőmozgalmak olyasmikre is rávilágítottak, amik korábban sem „politikai”, sem emberjogi, sem állampolgársági, sem közerkölcsi, sem gender-identitási szintéren nem voltak témák, s lettek attól kezdve polgári jogi, nőpolitikai, esélyegyenlőségi stb. kérdéssé. A 20. század ilyes buzgalmai óta azonban – főképp alternatív magatartások aspektusából megfogalmazva, vagy a társas viselkedési modellek példatárát figyelembe véve – jócskán és meghatározóan is azzá váltak, narratívák és viselkedés-modellek épülnek rájuk, nyilvánosságot kaptak, mediációs bűvkörbe kerültek. Engedtetsek itt a fentiek jegyében egy kontrasztos pillanatképet exponálni a közfelfogások és másképp-értelmezések példatárából, hogy azután a kortárs kihívások felé tehessünk egy közelítő lépést.

Ismeretes, hogy tradicionálisan a zsidó férfiak minden reggel azt imádkozzák: „Áldott vagy, örökkévaló Istenünk, a világ királya, hogy nem teremtettél nőnek”. Lehetne folytatni: számos esetben zsidó és nem zsidó feministák, avagy más vallások hívei, esetleg laikus kívülállók egyik hangzatos és

folyamatos érve éppen ez áldás zord kritikájában fogalmazódik meg, ugyanis a fohászról alkotható felszínes alapélmény hangozhat akár vádként is, mely szerint „a zsidó vallás elnyomja a nőket”, illetve a nőt valami alsóbbrendű, káros lénynek mutatja ezzel, ami személyiségi és egyenlőségi szinten a tarthatatlan illetlenségek kifejeződése lehet akár. Ugyanakkor több vallásfilozófus/vallástörténész/rabbi sugallta vélemény szerint is a veretes szentírási szövegek alapján kimondható: a „bibliai időkben” a nő szimplán csak „tárgy” volt, idővel később *vagyontárgy*, s csak jóval azután lett kifejezett érték is.² A közbeszédben ma már kihívóbb a nemek közötti egyenlőség szükséges evidenciájára hivatkozó érvelésmód, aminek alapján válaszképpen akkor volna a reggeli fohász individuális értékrend alapján jogszerű, ha a nők az ellenoldalon ezért fakadnának hálára: Áldott vagy, amiért nem teremtettél férfinak...! Csakhogy az áldás női verziója mégis így hangzik: „Áldott vagy, hogy akaratod szerint teremtettél”!

Kicsit árnyaltabb, szakrálisabb, vagy a zsidó életvilág-közeli érvelések számára ennek is gazdagon megvan az alapja, ha másban nem, a korlátozások számossága terén mindenképpen: hiszen a 613 parancsértékű előírás minden férfira vonatkozik, míg a nőre konkrétan leginkább csak három, miután a hüpe alatt egyezsége szerződött: a gyertyagyújtás, a tésztaáldozat és a mikve használata (lásd pl. Tóth A. 2015:20; Fenyves 2012:66). A tradicionális értékrend szigorúbb követése és részletesebb judaisztikai bemutatása ezt az „aránytalanságot” nyilván még számossal kiegészítheti (pl. a zsinagógába járás gyakorlatának szabályozásával, az életviteli feladatok elosztásával stb.), de a kötelmek súlyos tömege látszólag egyenlőtlen állapotot eredményez, s teszi ezt konvencionálisan, sőt értékrendi értelemben is. A kontraszt látszólagos, hisz a kóserság, a hitéleti vagy mindennapi tevékenységek végtelenül széles skálája egyaránt kötelez férfit és nőt, amennyiben mindketten a konvenciók követésében érdekeltek, az Örökkévaló útmutatását és a micvák rendjét követik (lásd Tóth A. 2015; Fényes 2018; Glässer 2012; Hrotkó 2014; Glässer – Zima szerk. 2014; Oláh 2015). Azonban nemi szerepeik a házasságszervezők útmutatásaiban, a konvencionálisabb férfitársadalmak értékrendjében s a törvényi szövegek sokaságán túl a származásközösség megannyi normatív hatásegyüttesével összefonva a szakrális közösségen túli milióban is jelen szoktak lenni. Már csak azért is, mert a zsidóság sosem csupán önmagában élt, hanem mindig is interakcióban, kölcsönhatásban volt társadalmi-földrajzi-szakrális környezetével is, ahol tehát a kötelmek rendje más volt – ha a női szerepfelfogások skálája nem is okvetlenül árnyaltabb.³

Az életviteli szabályozásokat, az ezekről szóló familiáris narratívákat, a mintakövetések „átadható” vagy „örökíthető” tudástárát akár a narratív életútinterjúk, családtörténetek, fotódokumentációk,

² Persze nem kifejezetten a zsidóság az egyetlen példa erre. A „tárgyasítás” és a teremtéstörténeti változatok köréhez lásd Fényes 2018; Kelemen 2002, 2012; Küllös 1999; Glässer 2015; Fenyves 2012; Hrotkó 2012, 2014a,b,c; Pécsi 2009; Tóth K. 2018; Schweitzer 2016. De lásd amúgy az „asszonyállat” kifejezést a magyar köznyelvi szöveghagyományban is...!

³ Hadd ne utaljunk itt a tradicionális foglalkozási, etnikai, tájegységi és életforma-csoportok paraszti társadalomban markánsan jelen lévő mintasokaságának néprajzi szakirodalmára, ennek végtelenségére...

visszaemlékezések és elbeszélte szereptanulás-mintázatok sokasága igazolja. Ezek felé számos tiszteletkört tenni fontos lenne, de ezúttal kihagyjuk. Ami azonban arcukat ad a kontrasztnak, az a hazai zsidóságon belüli hitközségi tagolódás, a (főleg nagyvárosi-fővárosi) életmód-modellek és viselkedési tilalmak körének újrarajzolódása, nem utolsósorban a nemek társadalmi szerepviselkedésének, életút-választási perspektíváinak, önmeghatározási szabadságának akár a konvencióktól nagy mértékben eltérő mivolta, s ez alkalmi kontrasztot is kínál az elemzés számára a nyilvános és kommunikatív térben zajló aktualitások révén. Talán mobilitási és munkaerő-piaci szegmenseket is figyelemmel kísérendő, karrier-menedzselési útmutatókat is egyre gyarapító összhatások együttthatóival kiegészítve, mindenesetre az utóbbi évtizedben egyre markánsabban ölt arcukat az esélyegyenlőségi profilt hangsúlyozó törekvések széles köre. Ezek egyik látványos prototípusát például Mireille Guiliano *A francia nők karriert csinálnak* című kötete mutatja fel – korántsem kivételességgel (Guiliano 2010). Ebben a sikerképes női modell eleganciáját, az amerikai és francia pályaképek distanciáit, valamint a feltörekvés eltérő modelljeit fogalmazza meg, éppenséggel ellene szólva a „sikernő” korlátozhatóságának. Itt a „nemzeti” karakterisztikát használja életmód, életszervezési rutin és közfelfogások kortárs mintakészlete szerint, persze korántsem a „mindenhol” érvényesség közhelyével. Ám éppenséggel létezik számos vallási csoportozat, ahol a női mobilitást a rituális élet, a szakrális normarend korlátozza evidens módon, tiltásokkal, egzakt tabukkal, értékrendi vagy családi nevelési szabványokkal – talán nem kell a listát túl bőségesre venni, de a jehovistáktól a reformátusokon, a szintoistákkal vagy krisnásokkal színezett életrendeken át a muszlim vagy keleti keresztény vallási viselkedés-normáig ívelően megannyi példatár fölsorakoztatható lenne itt. Ám fennállnak kontrasztként az ellenoldali kísérletek is: például mintegy öt esztendeje létezik és hatásos működésben mutatkozik (a Bálint Házban és FB-n, de blogon és másutt, pszichológiai, irodalmi, kultúratudományi, szociológiai, kommunikációs színtéren is) az a közéleti csoportozat, mely a nők egyenjogúságának „örökzöld” témakörével hergeli vagy nyugtatja a közvélekedést. Viták, tisztázó eszmétársítások, filmek, gender-témakörök foglalkoztatják e kényszerhelyzeteket elfogadókat, avagy egy-egy tipikusan „női” életútra rátérőket, a nemek közötti szereptulajdonítások sémáit eltűrőket és nyilvános mutaközüseikre rábíró problémafelvetőket. A nemek közötti egyenlőségi játszmák évszázados témaköre és a kortárs európai adatsorok vagy kimutatások többsége szerint nemcsak a „tárgyasított női szerepekbe” szorultság válik mindegyre súlyosabb kihívássá – lényegében világszerte –, hanem az „Üvegplafon”, a nőkhöz kapcsolódó nemi sztereotípiák következtében lejátszódó hátrányos megkülönböztetés, a társadalomtudományok eszközeivel megrajzolható férfi és női életmód, értékrend, nevelés, karrierlehetőségek, tanulmányi esélyek, fizetések, családban elnyerhető kapcsolati státuszok aktuális kérdései is egyre inkább témává válnak. Az *Üvegplafon*-esteket meghirdető-szervező filozófus-pszichológus és média-eseményeket szervező zurnaliszta

vagy kommunikációs elméleti szakemberek, érdekképviselők ama kérdéssel foglalatosskódást szorgalmazzák, hogy „milyen tipikus problémákkal kell a nőknek szembenézniük, s hogyan segíthet a társadalom és a politikai döntéshozatal a nemek közti elfogadhatatlan különbségek mérséklésében”. Gát Anna és Réz Anna kihívó „női közéletmód” magazinműsorai részben érintik a zsidóságot is vállalókat, s ennek az online és offline tevékenységnek alapcélja, hogy „túllépjen azon az – elsősorban budapesti – értelmiségi niche-en, amely most elsődleges közege a feminizmusról szóló beszédnek” és a magyar nők európai értelemben véve katasztrofális helyzetét nehezményező interakciót vállalják mindezzel.⁴ Kicsiben és helyiben, de törekvésük emlékeztet a 60-as években Betty Friedan megalakította „Nemzeti Szervezet a Nőkért” mozgalomra, „*A nő mint zsidó, a zsidó mint nő*” kezdeményezésre – nem tisztán valamely konvencionális feminizmusra, hanem etnofeminizmusra és civil ellenállási mozgalomra is a megértés/megértetés érdekében.⁵

Fennáll tehát egy alaphelyzet, melyben konvencionálisan megvan a nő mint zsinagógai szereplő kijelölt helye,⁶ aki nem hívható föl a Tórához a szertartási kommunikáció színterében, nem számít bele a minjén létszámába, elkülönítik a zsinagógai térben is,⁷ egy szukkoti vacsorán is külön esznek a férfiak, s külön a nők, továbbá családi szerepe a nőt egy múlt időhöz köti strukturálisan, ugyanakkor épp jelenkori társadalmi szerepvállalásai, mutatkozásai lesznek látványosan kihívóakká, az üvegplafon létét konvenció révén szükségképpen elfogadóvá – de a tabudöntés és plafontörés kontextusában ugyanakkor mindezt jócskán meghaladóvá. Hol hát akkor a mobilitáshatára „fölfelé” a női karriernek, a pályaorientációs, feltörekvési aspirációknak, ha a főszereplő éppenséggel zsidó női szereptudattal, neveltetéssel, szabály- és értékrendszerrel él? S mi szab határt annak, hogy fennebb jutva a társadalmi létrán vagy presztízslépcsőn, magára vegye a sikerképesség legfőbb attitűdjét, a reflexivitás mellett a karrierépítési rugalmasságot, ráadásaképpen a gyermekét egyedül nevelő anya szerepkörét, az elhagyottét, a családfenntartóét, a férfitárszba átkerülőét, az életmenedzselőét...? Minthogy hivatalos felekezeti statisztika nem létezik a népszámlálási, s még kevésbé a munkaerő-mobilitási adatbázisokban, e hipotetikus kérdéssel felvetés alighanem megmarad a személyközi, interaktív, csoportelemzési közelítések, kulturális antropológiai kutatások, vagy épp ezeken túli narratív élettörténeti vallomások,

⁴ lásd bővebben Németh Vályi Klári interjúja, Szombat, 2016.

⁵ Betty Friedan a 60-as években alapította a National Organization for Women-t (NOW, Nemzeti Szervezet a Nőkért) és 1970-ben szervezte a nők sztrájkját az egyenlőségért. 1993 augusztusában, 50. évfordulóján annak, hogy a nők kivívták maguknak a szavazati jogot, Friedan 50 ezer nőt (azért több száz férfi is ott volt velük) vitt ki a Fifth Avenue-ra tüntetni. 1984-ben ő volt a vezérszónoka az „A nő mint zsidó, a zsidó mint nő” témájú konferenciának. Zsidó identitását illetően – talán meglepő módon – így nyilatkozott: „Női identitásom meghatározása sokat segített nekem abban, hogy megerősítem zsidó identitásomat. Szembe kell nézni a zsidó hagyományok nőellenes aspektusaival ahhoz, hogy elfogadhassuk mind a feminizmust, mind a judaizmust”. <https://www.szombat.org/archivum/nehez-egyuttes-feminizmus-es-judaizmus>

⁶ „Ebből következően a zsinagóga bejárata a szemben lévő oldalon legyen; a férfiakat és a nőket el kell különíteni, hasonlóan, mint a Szentélyben annak idejében” (Misna: Midot II,5 és Talmud: Szuká 51b. utalja Oláh 2015:2).

⁷ lásd Oláh 2015:2-3; valamint A női ima ereje: <http://sofar.tudozsido.com/a-noi-ima-ereje/>. Sófár, 2008. december 19., továbbá: <https://www.youtube.com/watch?v=iZf5HpXVl4k>

nyilvános közlések, életviteli közösségeken belüli találkozók, publicisztikai reprezentációk, másodelemzési lehetőségek számára kínálkozó alapanyagoknak. Alábbi hivatkozásaink is részben magukba fogadják ez utóbbiakat, részben tesztet, kontrasztképet is megtestesítenek a hipotézis igazolása vagy cáfolata terén.

Tematikus közelítésünkben voltaképpen egy kulcskérdés kiemelése fontos csupán itt: van-e a háláchikus létmódnak, konvencionális, tradicionális normarendnek és főképpen családi nevelésnek hatása, összefüggése a nők társadalmi szerepfunkcióival, a kortárs sikerképességgel, a női önérvényesítés rangtöbbletével...? Többlet-e a női szerep „általános”, hagyománykövető vagy ortodox változata, és specifikus-e a zsidó női szerep, akar-e és tud-e ez érvényesülni, vagy konvencionális „elnyomás” alatt áll évezredek óta? Avagy: mit jelent nőnek lenni a zsidóságon belül: kevesebb tradicionális beleszólást a lét kérdéseibe, több rangot a „mamele” funkciójában, megkötöttséget az életvitelben, a társadalmi és nemi szerepek teljesítésében, a családi nevelésben és értékrendben, s e mögött-mellett még terheli-e például válás esetén a magányon túli „családfői” teher átvétele is, és emiatt el lehet-e válni egyáltalán az életvitelszerűen hithű nevelési normák felrúgása nélkül, lehet-e válni a férj cselekvő akarata és a *get* (elbocsátó okmány, válólevél) nélkül, lehet-e belülről áttörni a többszörös üvegfalakat vagy plafonokat, s mindezzel együtt ilyenkor veszít vagy nyer az önérvényesítő nő, nem függetlenül attól, miként alakul a tágabb társadalmi közfelfogáson inneni, zsidó közösségi értékrenden belüli megítélése...? Ehhez persze van bőven háttérrodalom, ugyanakkor nincsenek kellő számban interjúk és megfigyelési tapasztalatok..., (bár áttételesen mégis létezik számos ilyen, de nem az „üvegplafon” dimenziójában), így csak indirekten lehet közelebb jutni a részválaszokhoz. Ezekből szemezgetünk az alábbiakban (evidensen vállalva a teljességre törekvés lehetetlenségét), betudva azt is, hogy narratívák narratíváit készítjük, interpretációk interpretációit formáljuk meg ezáltal.

A tematikus közelítés és a narratív kölcsönhatások alapkérdésére az egyik kézenfekvő részválasz (persze szándékos leegyszerűsítésben) a *tradicionális* típusú,⁸ a másik választípus az énkiteljesítő, társadalmi szereptudatos, struktúraátrajzoló, *posztmodern státusz-reprezentáció*.⁹ További tagolási lehetőség rétegezi ezt a felosztást részint korosztályi, részint zsidó szubkultúra-függő válaszlehetőségekre (lásd például Kelemen Katalin vagy Fenyves Katalin markáns álláspontját a kulcskérdésekben), egy másik metszet valamelyest térségi bontásban is mutatózó eltérésekre, valamint történeti kihívásokra figyelemmel hasonlóképpen valamiféle struktúraként

⁸ Itt látványosak Hrotkó Larissza, Fényes Balázs, Papp Richárd, Zimre Fanni, rebecenek nyilatkozatai és nyilvános mutatkozásai, Kelemen Katalin, Oláh János, Tillmann Lili 2009, stb. meglátásai...

⁹ Lásd Tóth Katalin, Vincze Kata Zsófia, Ausztrics Andrea, Surányi Ráchel, Susán Eszter, Gantner B. Eszter, Groó Diana, Pécsi Kata, Vasvári Louise, Angelusz–Tardos stb.

tekint minderre. Határozott álláspont tükröződik Fenyves Katalin habilitációs értekezésében is, mely szerint a hazai zsidóság nyelvi asszimilációs alkalmazkodása, a Numerus Clausus folyamata, a mindegyre szorongatottabb státuszba kerülő társadalmi tömeg valójában már az 1920-as–30-as évektől átélte a nők képzésének, társadalmi befolyásának, presztízscsökkenésének és mobilitási korlátozásainak következményeit (Fenyves 2012:102–118), de ehhez elementáris módon kapcsolhatónak láttatja a korábban már elért státusok megszűnését, a női imakönyvek megjelenésétől és a főköttő/paróka vitától a zsinagógai karzat-rács-jogosultságok variációiig, a zsidó családok átalakulásától kezdve, a matriarchátustól a patriarchátusig zajló szerepátrendeződés részkérdéseit is (vö. Fenyves 2012b:66–88; továbbá Hrotkó 2014b). Mindeközben nemcsak a társadalmi átrétegződés ment végbe a 19–20. század fordulóján, hanem a képzettség, társadalmi mobilitás, elfoglaltság, zsinagógák kiüresedése, születésszám-csökkenés, a nőkre vonatkozó korlátozások lassú felpuhulása, presztízspozíciókba kerülésük megsokasodása (pl. egyletekben, tudományos vagy művészeti területeken, immár a lakásokból kiszabadulva), sőt a szakrális hagyomány ellenében a polgári szerződésjogok érvényesülési feltételei is hatottak arra, hogy a zsidóságon belül mintegy evidenciának számító (formalizált státus-)kérdésekben az ortodox és neológ szemléletmódok megütközzenek, eltérő következtetésre jutva a női szerepek, karrierek és legitimációs szertartások vagy tabuk terén. „Az elmúlt századokban gyökeresen megváltozott a házasságjogi és családjogi törvénykezés, a házasságkötések törvényi szabályozása. A család és családtagok szerepe az értékrend őrzésében és átadásában alapvetően más lett. Többgenerációs családok ma már ritkábban élnek együtt, a kiscsaládok dominálnak. Ennek megfelelően változó a nevelési és oktatási intézmények (bölcsőde, óvoda, iskola) és a család kapcsolata, viszonya. A 19. század új nemzeti mozgalmi is felvázolták a következő nemzedékek és az őket kibocsátó ideális család vízióját. Erre az időszakra tehető a nőkép, a női szerepek átalakulásának kezdete is” (Kiss Endre–Barna Gábor 2014:7).

A női szerepfelfogások és a nőképváltozás egyik triviális kommunikációs felülete a bulvár-médiából visszaköszönő emancipációs igény, a szélesebb közvélekedésben is megjelenő szerepstruktúra-változás, (amúgy az „ideális család-vízió” részeként tekintve magát a családi köteléket is), valamint épp az érintett nők én-érvényesítési szereptudatosságának nagymértékű növekedése is. Ám ez utóbbi vállalásában részint a „feminizmus-gyanús” mutatkozások széles köre is megbúvik, de közelebbről nézve rátalálunk a norma-átrendeződések, szereptudatok, önérvényesítési stratégiák továbbá tabukezelések és tabutörések mechanizmusaira is.

A kibeszéletlen tabuterületekbe és elemzési témakörünkbe illően (Rajkó Andrea és hallgatóinak tabukutatása révén, és részben a kortárs kommunikáció-kutatási szakirodalmi áttekintés alapján) megállapíthatjuk: „a társadalmi feltörekvésben, szerepviselkedésekben megmutatkozó fogalmak

és normák közül meglehetősen erőteljesnek látszik a tabukat körülvevő értékrendszerek ama tulajdonsága, hogy miután vannak közös hiedelmeink, szociális konstrukcióink, ezek képesek /inter/akciókat, szertartásközösségeket, élmény- és vélemény-csoportosulásokat kialakítani” [...] „Különbséget kell tenni azonban a narratív struktúrákban képződő, tilalommal megtámogatott, szóban átörökített, megtűrtként ’elfogadott’, szakrális kinyilatkoztatásokkal vagy szokásjoggal ’védett’ és más, például írott, legalizált, mitikus tabuk kezelése között” (bővebben lásd Rajkó 2016b:37–37, 47–48, 74). Ehhez csupán adalék lehetne, amit Aryeh Kaplan fejt ki a zsidó meditációban mindenkor hímneműként megszólított és „a gondviselés maszkulin erején keresztül” hatni remélt I’ten „feminim erejét, mely ezt „befogadni kész” esszenciává teszi, ahogyan szerinte a Tóra az I’ten képmására, „férfivá és nővé teremtette őket”, tehát azt jelzi, hogy „férfi és nő együtt alkotja Isten képmását”, mégpedig elsőül is abban, hogy életet hozzanak létre (Kaplan 2004:179–180), s mivel a Tóra a *Sekhiná* (nőnemű főnévként az istennév utolsó *hé* betűjére utalóan) sem példázataival, sem a talmudi tanításokkal nem utal semmiféle cölibátusra, ezért „a szexualitás nem a test gyengeségeként, vagy szükségszerű rosszként jelenik meg, hanem mint az Istenhez közelebb húzódás egyik legintimebb módja. Amikor férj és feleség az isteni képmás megszemélyesítését látja /egymásban/, a szexuális aktus szentté válik”, s a továbbiakban is „olyan sok szabály és tilalom veszi körül, mert annyira szentnek számít, hogy nem szabad rosszul használni” (uo. 181, 185.). Vagyis a nemiségre, a nemi entitásokra vonatkozó tabuk és értelmezési vagy kommunikatív szertartásosságok éppúgy a szokásjog, továbbá a tanult viselkedésmódok, szakrális jóváhagyások, mintakövető eljárások megjelenítői, mint a társas cselekvésben a szociális törekvések legtöbbször.

Mindez nem jelenti azt, hogy mert a társadalmi vagy közgondolkodási térben jelen van az üvegplafon képzelet és élménye, ez mintegy természetes módon jelen kell legyen az egyházak hierarchiáiban, a vallások normarendjében, a hitéleti törvényekben vagy magatartás-szabályozó értéknormákban is. Az üvegplafon meglétének ténye és képzelet a zsidóságon belül tehát vitatható valamennyire, ám amiként ez tudott/ismert, ennek kérdése nem jelenik meg a muszlim vagy a katolikus, a vaisnava vagy sintoista egyházi normarendben, hitéleti szabályozásban és érték-képzetekben valamely fölöttébb látványos formában – jelen van ugyanakkor, kifejeződik, hangsúlyt kap a zsidó életviteli szabályok között. Tehát mintegy kontrasztképpen a történeti, családfelfogási, normakövetési vagy családfenntartói szerepfelfogások¹⁰ okán érdemes a másik közéleti ismeretszférát is aprólékosabban megvizsgálni – s még csak nem is a közgondolkodás vagy a nőmozgalmi érték-célok közvetlen megidézésével. Bár arra Hrotkó Larissza is több írásában föl hívja figyelmünket (2012, 2014a, 2014c), hogy ezek az anyaszerepek, nőfelfogások, mintaszolgáltató státuszok terén is folyamatosan kérdésekként megmaradó tünemények

¹⁰ lásd ennek megannyi mintázatát a Toronyi Zsuzsa szerkesztette A zsidó nő c. katalógus-kötetben, 2002.

nemegyszer a nők kitérését, önálló mozgalmi szerepváltását, s ezek mellett is sokszor normatív értékrendváltását tükrözik. Ugyanis, mint írja: „Mai zsidó nő – akár vallásos, akár nem – az aktuális önkép kialakításában a hagyományos, sőt ortodoxnak nevezett mintából indul ki. Vagy úgy, hogy hátat fordít a rabbinikus hagyománynak, vagy újra értelmezi a férfiak által megfogalmazott halachikus előírásokat. [...] A halachikus minták ma is hatnak a zsidó szocializációs normákra, noha ez néha feszültségekhez vezet” [...] „A traktatusok szövegeiben említett férfiak meghatározták a zsidó nők szerepét és magatartását, vagyis a női szocializációt. Ennek következtében a nők közösségi helyzete a kiskorúak státuszával egyenlő, akik helyett apjuk hozza a döntést”. [...] „...a Talmud zsidó bölceleti értelmezésének tükrében a nő szerepe a családi térben jelentőséggel bír. Ám minden verbális csinosítás ellenére a családi teret a társadalom a közülethez képest mindig és mindenhol másodrendűnek értékelte, az anyagi jutalmazás tekintetében is”. [...] „Hivatalos polgári szemlélet alapján a nő 'ugyanolyan ember', mint a férfi, de mégis *Más*. Tény, hogy a talmudi irodalomban a nő minden esetben a diskurzus tárgya, nem pedig alanya”. [...] „A férfiak által összefoglalt halachikus előírások megszabták a női egzisztencia minden egyes mozzanatát, beleértve a nők öltözködését, a menstruáció, a terhesség és a szülés alatti (utáni) magatartását és az ezzel kapcsolatos higiéniai intézkedéseit. Ezek az előírások mindenekelőtt a férfiak és az utódok rituális tisztaságát biztosították. A vallási vezetők azt magyarázták, hogy a szabályok megtartása az egészséges utódok érdekét szolgálja. A nők, akiknek értéke sokban függött a világra hozott utódok számától és minőségétől, érthetően fontosnak tartották a szabályok teljesítését. [...] A hagyomány ugyanis a női testet teszi felelőssé fogantatásért és a magzat egészségéért. A terhes nő környezetét is misztifikálták, ami újabb feszültségeket és félelmeket idézett elő az eredetileg talán nem is annyira félnék női pszichében. [...] A zsidó vallástörténetben a család sohasem volt magánügy, és a mai valóságban sem kizárólag személyes kérdés. [...] A család és a társadalom közötti különbség, hogy a társadalom alapja nem a szexuális kapcsolat, de a nemiség a társadalomban is meghatározó szerepet játszik. A hagyományos zsinagógában a fiúk felnőtté avatása döntően eltér a lányok avatásától, ami mintegy meghatározza felnőtt nemi szerepüket. A zsidó nők számára a család ma is az egyetlen legalizált életviteli minta. A női függetlenséget, esetleg családon kívüli életformát, vagy a nem-hagyományos, hovatovább egynemű partneri kapcsolatot a zsidó társadalom hallgatólagosan eltűri – vagyis a tabu fentebb említett védelmi funkciója itt is érvényesül. A legitimáció feltétele ugyanis, hogy a nő a törvényhozó férfi hatalom szabályait megtartja. Valóban természetes nemi hatalomról van itt szó? Vagy nemiségük révén hatalomra jutott *maszkulin* egyének uralmáról? Hiteles és teljes ember-e az a férfi, akit a társadalomban hatalmi pozíciójával azonosítunk? Feministák és férfikutatók úgy vélik, hogy ez a fajta *maszkulinitás* nem fejezi ki a férfi igazi természetét... A társadalmi szerep lassan kilép az eddigi nemi keretből, mit sem veszítve nemiségéből. Vajon milyen hatással lesz ez a zsidó családi státuszokra” (Hrotkó 2012:5154). A

hasznos, belülről átértékelődő folyamatról további részletekkel szolgál rehabilitációs előadásában is Hrotkó Larissza a bevándorlók, a státuszváltók, a „nélkülözhetetlenek” témakörében (Hrotkó 2014c:261).

E téren tehát nemcsak a társadalmi szerepmodellek kortárs esélyei érdekesek vitára (lásd pl. Angelusz–Tardos 2002, Acsády 2002; Bódy 2008; Vincze 2013, 2010), nemcsak a női szerepről az ókortól napjainkig fölvezetett számtalan verzió színezi a körképet, de karakteres például a női sors és a holokauszt, a pszichológia és feminizmus viszonyrendszere (Kende 2008; Pécsi 2009, 2013; Kelemen 2012; Hrotkó 2014c; Cseh 2015; Dalsace 2006), továbbá Borgos Anna „határátlépő kapcsolatok” és irodalmi alakok konvencionális vagy deviáns változatainak seregszemléjével kiegészített körképe (2013), meg Louise Vasvári szereptudata és „genderizmusa” a másság vállalási formájával.¹¹ Sőt megvan ennek alapkérdése például a magyar zsidóság száz évvel ezelőtti orthodox-neológ csoportvitáiban, s attól kezdődően akár mindmáig is. Az utóbbiak áttekintését részben elvégző Schweitzer Gábortól idézzük: „Miért fontos a férfiak és nők zsinagógai egyenjogúságán alapuló egalitárius szemlélet elfogadása? A nők egyenjogúsítása a neológia fennmaradásának egyik záloga. A hitélet fenntartása, illetve megmentése aligha képzelhető el a nők egyenjogúsága nélkül, különösen ott, ahol nem biztosítható tíz felnőtt férfi jelenléte az istentiszteletek megtartásához. A nők hitéleti egyenjogúsítása a neológia megújulását is maga után vonja, miközben a micvákhöz való hozzáférés lehetőségét is kiszélesíti. A női egyenjogúsítás eszméjének elfogadását megkönnyíti, hogy tórai rendelkezésekre vezethető vissza: 'És teremtette Isten az embert az ő képmására, Isten képmására teremtette őt; férfinak és nőnek teremtette őket' (1 Móz. 1:27). Az egalitárius felfogást melleleg nemcsak a reform judaizmus (reform judaism) fogadja el, hanem a neológiához közelálló konzervatív zsidóság (conservative judaism) döntő része is egalitárius alapokra helyezte működését”.¹²

Csupán a fennálló kontraszt kedvéért hadd idézzük fel továbbá Tóth Katalin összehasonlító kutatását,¹³ aki immár nemcsak négy-öt zsinagógai közösségben vizsgálódott, hanem más vallási (kistelepülési katolikus) színtérrel is összehasonlította a mikroközösségi jegyeket. Elemzésében, melyben arra fókuszál, hogyan hatja át a vallási kultúra egészét a szimbolikus interakciók sokasága, érzékletesen kifejti, hogy a tekintély, hatalom és vallási konvenció kérdésköreit empirikus összehasonlítással tekintve (bár jelezve, hogy talán nincs is a női szerepmódosulásokra

¹¹ <https://www.szombat.org/archivum/a-noi-kultura-mas-mint-a-ferfikultura-avagy-mit-tud-a-feminista-nyelvtudomany>

¹² <https://www.szombat.org/politika/schweitzer-gabor-halado-zsidosag-halodo-zsidosag>

¹³ Tóth Katalin 2018:107–125., továbbá megjelenés alatt egy terepkutatási napló-anyaga is a bár micvó ünnepéről és eseménymenetéről... Ide is tartozik Tóth Katalin megjegyzése az orthodox/neológ történeti vitához kapcsolódva: ma már nem az orthodox-neológ csoportviták kerülnek előtérbe, hanem a neológia megosztottsága, különböző csoportjainak különböző véleményei a nők – főként zsinagógai – helyzetéről és szerepvállalásáról. Segítő megjegyzéseit tanulmányunkhoz köszönettel vettük!

vonatkozó részletes halachikus szabályozás a zsidó hitéleti forrásművekben, de), jellegadónak véli, hogy a legtöbb zsinagógai közösségnek, irányzatnak megvannak a saját elképzelései a nők szerepéről, s a nőknek is az ebben való viselkedésről. Tapasztalatai szerint eltérőek a női szerepek a zsinagóga belső terében (elkülönült erkélyen, függönnyel elválasztva, vagy közös térben, de hátra szorulva), ugyanakkor a mindennapi vagy ünnepi cselekvések sorában is karakteres a női funkció másodrangúsága, a zsinagógán vagy akár családokon belüli adaptációs különbségek is hangsúlyosan jelen vannak. Mindez a hagyománykövetés, a hagyományteremtés és a progresszív változatok felfogásmódjaiban nemcsak a hazai és európai zsidóságot tekintve is eltérő értelmezéseket érdemelt ki, hanem – tegyük hozzá saját tájékozódási tapasztalatból – tükröződik a mindennapi életben, csoportközi kommunikációban, szokásjogokban is, nem mellesleg még a zsidó házasságközvetítők partner-kínálatában és az internetes turizmus-kínálatban, a temetési szertartásszervezésben, a parókakészítésben, a kóser konyha vitelében, de még a maceszbeszerzés intézményi mögöttesében is éppúgy helyet kap, miként Singer korai regényeiben, Osztrovszkij kárpátaljai vagy Babel ogyesszai történeteiben, s akár a Magyar Zsidó Nő című századelős hetilapban.¹⁴

A zsinagógai tér és a társadalmi tér, a fönt és lent vagy kint és bent ekképpen „megfeleltetését” persze szinte minden jártasabb beavatott félreértelmezésnek tarthatná – ha ugyan nem a családi szerepek, a szakrális előírások és a praxisjogok terén a legtöbb korábbi gyakorlatot meghaladni és „felülértékelni” próbáló reformjudaizmus híve éppen. E kortárs (bár jelentős történeti előzményekre építkező) felfogásmód talán egyik legmerészebb vállalása ugyanis éppen a női szerepek átértelmezése. Kortárs magyar kutatójukat idézve: „A reform mozgalom elkötelezett a nemek és minden ember teljes egyenjogúsága mellett az élet minden területén. Ebből kifolyólag emancipációt hirdet a zsidó hitéletben is: egyenlő jogokat és kötelességeket biztosít a férfiaknak és a nőknek, a papi és a nem papi származásúaknak egyaránt. A nők is betölthetnek bármely közösségi vagy zsinagógai posztot, lehetnek kántorok, rabbik, közösségvezetők, a Tóra tudós magyarázói. Egalitárius felfogásukból adódik a liturgia megváltoztatása. Szövegszinten a nemi státuszra vonatkozó részeket kihagyják, vagy módosítják.¹⁵ A nők is beleszámítanak a minjánba (a tíz imádkozó ember közösségébe), magukra vehetik az imasálat és az imaszíjakat, nem kell elkülönülve ülniük a férfiktól, felmehetnek a Tórához. A férj és a feleség vallásjogilag is egyenlő...” (Szász 2011). E reformszemléletű és modernizált értékrend nemcsak szervezeti értelemben hozott újítást (lásd ehhez Szász 2002, 2008, 2011, 2013; Kelemen 2002, 2012; Ausztrics 2015), vagyis

¹⁴ „...a nők „Izrael papnői, házi tűzhelyünk őrei” – lásd ehhez Fenyves Katalin 2012; Szél Júlia 1999; valamint Fényes 2012:226–227; Bata Tímea 2011.

¹⁵ A hagyományos imarendben a férfiak azt mondják: „Áldott vagy Te, világ Királya, aki nem teremtettél nőnek”, míg a reform zsidó férfiak és nők: „..., aki kedvére teremtett”. A „minden férfira” mondott áldásokat „minden emberre” mondják. Az „Ábrahám Istene” megnevezés helyett az „Ábrahám és Sára Istene” kifejezést használják.

ekképpen hozzájárult a Bét Orim, Dor Hadash, Marom és más maszorti irányzatok erősödéséhez, hanem a hazai zsidóságon belül is jelentős létszámarányokban képviseli az alternatív szellemiség térhódítását is. Sőt az intézményes feltételek és újrakonstruált tradíciók mellett talán nem lényegtelen szempont, melyet Kelemen Katalin hívőközösségében idézett föl saját betéréstörténeti élményéből egy interjúalany: a holokauszt utáni második nemzedék már koedukált iskolákba járt, a szülői mintákban sem volt deklarált és konvenciók szerinti a férfiuralom evidenciája, így sokkal életszerűbben elfogadhatóvá vált a női-férfi egyenlőség kérdése (hivatkozva Szász 2013:94), ám az is nyilvánvaló, hogy mindezt a reformer felfogást és értékrendet meglehetősen sok ellenző hang utasítja el (uo. 84).

A tórai eredetű és konzervatív felfogások alternatívájaként egzisztáló reformszemléletű hívőközösség, az isteni parancsolatok értelmezésében aktív szerepet vállaló női szerepfelfogás emancipatív és résztvevői megjelenítése bár korántsem csupán a kétezres évek hazai törekvéseire jellemző, a női szerepek egyenrangúságának ekkénti képviselete vallásjogilag is egyenlő jogok és kötelességek rendszerére támaszkodik (ide értve a válás kezdeményezésének jogát, a gondoskodás és házastársi szerepek egyenjogú vállalását, az egyházi szertartásokon belüli szerepvállalások rendjét stb.),¹⁶ mi több, már a reform-rabbik jó egyharmada is nőkből áll. Mindez nem teszi fölöslegessé a kérdést: a modernitás szellemében szerveződő (s ezzel önnön státusz-diszpozícióikat átforgató) női szerepfunkciók nem tisztán tabutörő vállalások-e, s a konzervatív hitközösségi szerepvállalások mellé nem csatlakozik-e immár egyre növekvő arányban a szakrális tabukkal szembeni kommunikatív identitás? A lehetséges válaszok sokféleségéből csupán kiemelni lehet Glässer Norbert elemző áttekintését a hagyományos szerepinterpretációk elmúlt száz-százötven évéből, melyben az orthodox és a modernizációs felfogások egyik különbségét az európai kultúrafogalomra vezeti vissza, jelezve azt is: a hagyomány értelmében nem a „kapni”, hanem az adni a zsidó konvenció, de nem az átadás, hanem az átvétel képviseli a kulturális mintázatot, így a Szináj-hegyi örökség önmagára nem mint kultúraátvételtre gondol, hanem kultúraként a kívülről jöltre, az európai szekularizáció eszméihez kötődés elemeire utal (Glässer 2012:78–79). Ebben például az orthodoxia létszámcsökkenése is hangsúlyt kapott, a Trianon után határokon kívülre került képző intézmények, majd erre következően a családi nevelési elvek részbeni változását „a külvilág árvízveszedelme” is okozhatta, de szerepet nyerhetett a vallási szocializációra háruló felelősség, a Sulchan Aruch útmutatásaitól el nem térő anyai szereptudatosság vállalhatósága, az orthodox sajtó nőknek szóló cikkei, a törvényileg bevezetett polgári házasságkötés normarontó hatása, az elvesztett házassági szerződések, a megváltozó közkerkölcs valláserkölcsei hatása, a házassági életévek kitolódása, de a Monarchia-kori zsidó élet iránti nosztalgia erőteljes

¹⁶ Bővebben lásd Szász 2013; Fényes 2012; Katz 2005.

fogyatkozása is (uo. 83–95). A múlthoz és jövőhöz való viszony modern és premodern indikációi között nemcsak a generációk közötti „vallástalanodás” folyamata, az ősök örökségét átértelmező és újragondoló korosztályok választási stratégiái kaptak szerepet, hanem a hagyománykövetés és a kontinuitás-fogalom átalakulási sodrása is: a Tóra- és hagyománykövetés láncolata a fogyatkozó vallásosság, a vegyesházasságok, a polgári és műveltségi hatások, az írott és szóbeli Tan mintázatainak fokozatos elérvénytelenedése mind-mind hozzájárultak az orthodoxia örökségének minőségromlásához, ezen belül az anya-szerepek, a mintaszolgáltató vallási nevelési elvek, a tekintély és az intézmény megmaradási feltételeinek átalakulása, az erősödő individualizáció hitgyakorlati hatásai is (uo. 95–100).

A zsidóságot „életproblémaként” átélő (két világháború közötti) tudományos-művészeti elit is számos példával jelzi a külső kulturális (éppenséggel nemzeti, faji, identitásbeli, világképi, hagyománykötött) áthatásokkal megküzdés problematikus mivoltát, még olyan kiemelkedő személyiségek esetében is, mint Sík Sándor, Radnóti Miklós és Kecskeméti Ármin (életportré-értékű bemutatásukat lásd Miklós 2014:211–221). Schőner Alfréd ugyanakkor arra is fölhívja a figyelmet, hogy a „soá felborította az Isten világrendjét”, a holokauszt utáni demográfiai és korosztályi átrendeződés a politikai változásoktól függetlenül is átalakította „a – klasszikus értelemben vett család – a több, egymás mellett élő generáció – fogalmát” is: „tömegesen éltek túl szülők gyermekeket, [...] az új családok azonban nem a több évszázados társadalmi konvenciónak megfelelő korösszetételűek voltak”, és így a tradicionális értékrend átadásában is sérült a szülő–gyermek kapcsolat, „egyedi attitűdök jelentek meg: az átlagosnál erőteljesebb szülői féltés, a megmagyarázható, de nem mindig logikusan következő túlzó gondoskodás. Az állandó jellegű óvatosság traumát okozott a szülőnek és a gyermeknek egyaránt”, eléggé hamar egyedül maradtak a fiatalok, „az érzelmi háttér, a vallástörténeti háttér, a hagyományos zsidó tradicionális háttér értelmében teljesen ismeretlen volt számukra” (Schőner 2014:72–73). Ezt később a vallásüldözés, a kettős nevelés időszaka követte, a titokban megvallott identitások és a tönkrement tradíciók összhatása, a deportálást követő demográfiai gondok és a kényszerű migráció is nehezítették. A zsinagógák leromlottak, közösségeik szétszéledtek vagy a fővárosba költöztek, az eltérő haszid, ortodox és neológ vallásos gyakorlat „jelentős mértékben eltért attól az élettől, amit a mai fiatalok, a mai magyarországi – ateista nevelést kapott felnőttek – zsidó családjában láttak”, a zsidó közösség tagjai sem voltak képesek kivonni magukat az osztársadalmi jelenségek hatása alól: „(csonkacsaládok, családok szétválása, politikai megosztottság, generációs érdekellentétek, esetlegesen drogproblémák, zűrzavar a közéletben és a fejekben egyaránt) mind-mind befolyásolják a 21. századi magyar zsidó család identifikációjának kérdéseit is” (Schőner 2014:74–75). Mindezt követte a vallási ismeretek megfogyatkozása, az otthonból a zsinagógába szoruló hitélet, az elvilágiasodás, a klasszikus családmódel további átalakulása, a családok internetes távolságra

szakadása, a hagyomány- és értékőrző kapcsolatok átértékelődése, a távolsági hitközösség jelenségének kialakulása is (uo. 75–76.).

A túl messzi asszociációktól óvakodva, de nem mellőzve a kínálkozó szakirodalmat, érdemes meglátni a zsinagógai térből az otthonba, a sűlből a privát életbe, majd a közösség újrakeresésekor a zsinagógai szakrális közösségbe visszatérők mentális modelljeit. Papp Richárd több kutatási szempontja (a nők szerepe, a humor és a vice-formába áttett megoldások), vagy Vincze Kata Zsófia sokoldalú kutatása (2004, 2010, 2014) egyaránt rávilágít a generációs értelmezésmódok és mikroközösségi értékrendek párhuzamosságára, a háláchá értelmezéseire, az „átadó” korosztályok és az „átvevő” érzékenységek találkozási terepére. Ebben is megerősítő Rajkó Andrea kutatása, melyből a percepciók határok és a konvencionális szerephatárok sajátos interakciója is előviláglik: „kiderült az is, hogy a tabu megítélése nyilvánvalóan attól függött, hogy az adott válaszadó a saját mikrokörnyezetében (család, szülőhely, jelenlegi kortárs csoport) melyik témával és hogyan találkozott. A családi életet övező, már érvénytelennek tartott tabuk készlete nemcsak bőségesebb, hanem tartalmában is kissé eltér a ma érvényes tabukétól. A fiatal generáció jóval kevésbé érzi tabunak a családi élet olyan aspektusait, mint a házasságtörés, a házasságon kívül született gyermekek, az élettársi kapcsolat, a nyitott házasság vagy az apás szülés kortárs tematikáit és társadalmi problematikáit, de persze számos olyan elem is akad, amelyet a kutatás 2010–2015 közötti időszakában sokan említettek, ugyanakkor jelen van a ma is érvényes tabuk között, melyeket a diákok ekként soroltak be (pl. válás, családon belüli erőszak, kapcsolati tabuk, vallással kapcsolatos megítélés, kisebbséggel, szexualitással kapcsolatos témakörök). A mai tabuk készlete, mint azt a kutatás során láttuk, a szexualitás témakörében volt a legbőségesebb, ez szerepelt legnagyobb súllyal a vizsgált korosztály életében és normarendjében” (Rajkó 2015:101).

Nem lenne egykönnyen értelmezhető, ha a tabutörés, plafon- és üvegkalicka-törés kérdését pusztán a nemek közötti viszonyra, a szakrális konvenciók szigorúságára, az életvilág és értékrend megszabta mentális vagy morális környezeti kölcsönhatásokra próbálnánk visszavezetni a hagyomány-kitettség problematikáit. Az üvegplafon szimbolikus és egyben korlátozó léte nem pusztán vízió, hanem a résztvevők és érintettek egy adott hányada szerint is megfogalmazható érzület. Akár csak olyan értelmezésmódokban is megjelenik ez, amelyek bár a feminizmustól sem mentes kritikai kommentároknak kapnak hangot, mégis jeleznek ennél mélyebb megosztottságot. Ennek nyilván több oka is lehet, ám érdemes megfontolni a következő tanulságot: „A nők szentírási ábrázolásáról és annak értelmezéséről jelen dolgozat óvatosan és csak röviden szól. Ugyanis a bibliai értelmező irodalmat és a kommentárokat főleg a férfiszerzők írták a hagyományosnak mondott családi és közösségi viszonyok igazolása és fenntartása érdekében. Ezért a nők bibliai

társadalmi és családi státuszának kiderítésére ezek a munkák többnyire alkalmatlanok. Jelen diskurzus megvalósításához elsősorban a zsidó kulturális történeti leírásokhoz fordulok, amit feministaként kritikusan értelmezek. A tudományos feminizmus ugyanis megalapozza a nemek társadalmi helyzetének elemzését, és feltárja a nők társadalmi esélyeit. A talmudi szövegekből kikövetkeztethető, hogy a zsidó közösségi és családi magatartási előírások kialakulásának korában a nő társadalmilag az életet szabályozó előírások tárgyává vált. Ugyanis a férfi társadalom a tórai előírások saját értelmezése alapján rögzítette a halahikus szabályokat. A mai zsidó nő – akár vallásos, akár nem – az aktuális önkép kialakításában a fentiekben említett halahikus szabályok hagyományos, gyakorta ortodoxnak nevezett mintájából indul ki. Vagy úgy, hogy hátat fordít a rabbinikus hagyománynak, vagy újra értelmezi a férfiak által megfogalmazott előírásokat” (Hrotkó 2014:51).

A hagyomány, a mintaátvétel és a családi modellek újkori történeti köre persze ennél árnyaltabb, miként azt Nagy Péter Tibor, Borbíró Fanni, Balogh Margit–S. Nagy Katalin, F. Dózsa Katalin, Vincze Kata Zsófia, Pécsi Katalin, Karády Viktor, Zimre Fanni, Tillmann Lili, Buk Krisztina és mások is részletesen áttekintik. De vegyük ismét „tágasabban” az érvelést, a kontrasztokkal kiegészítve! Arra már Zima András hívja föl a figyelmet, hogy a modernizáló zsidó család miliójében nem csupán a női, hanem a férfi szerepek is változásnak indultak: „a 19. század végére a 20. század elejére a közép-európai polgári középosztálybeli zsidók számára a család jelentette az igazi értéket, és szimbolikus jelentéssel bírt. A modern középosztálybeli zsidók attól tartottak, hogy az új idők fokozatosan aláássák a zsidó családot. A család keretei között ment végbe a gyerek hasznos polgárrá nevelése. Marion Kaplan szerint ez különösen a kultúra területére volt igaz. Értelmezésében ebben a kulturális és társadalmi polgáriasításban volt kiemelt szerepe a zsidó nőnek. A nők tanították meg a gyerekeknek, a polgári viselkedés alapjait. Természetesen a kulturált középosztálybeli család akkulturált zsidó családot is jelentett egyben... [...] Paula Hyman szerint a korai cionista vezetők gyakran vádolták elnőiesedéssel a középosztálybeli zsidó intelligenciát, és programként határozták meg az ’új zsidó’ visszaférfiasítását, mind testben, mind lélekben” (Zima 2012).

A férfi „visszaférfiasítása” immár nyilvánvalóan nem századfordulós polgári értékképzet, de éppenséggel ezredfordulós. A nemek közötti kommunikáció, úgy is, mint a zsinagógai szakrális lét formája, s úgy is, mint az értékcsere jelképes tartománya a családi milióban, akár tudás, akár gyakorlati ismeret, kósersági tájékozottság vagy a kapcsolati kötődés kitettségi mutatója, számos hétköznapi formában is megjelenik még: „A zsidó nők aktív részvételét a zsinagógai liturgiában az újkori rabbinikus hagyomány kb. 12. század óta erősen korlátozta. A nők kapcsolata a valláshoz az

évek során változott, és új formákban jelent meg, például a női könyörgésekben (*Techines*) és a női kézimunkában. A női kézimunka az otthoni 'szakrális tér' kialakulását is lehetővé tette, ami a zsidó vallásosságnak egészen bensőséges vonásokat kölcsönöz. Azt is láthatjuk, hogy a nők a kézimunka formái sokaságában szívesen fejezték ki egyéniségüket, miközben a férfi liturgiát inkább az egységes szabályok szigorú megtartása jellemzi" (Hrotkó 2014b:5); „A női zsidó kézimunka mintegy láthatóvá teszi a zsidó hétköznapi és ünnepi imák szavaiban rejtett odaadás és hűség spiritualitását" (Hrotkó 2014b:5-6).

Összegzés

Tanulmányunkat (a megelőző, tematikusan jóval szélesebb értelmezéstudományi és reprezentációs forrásgyűjtések, kutatás, összehasonlító elemzés tapasztalatán konstruálva) nem kevésbé építettük arra a kommunikatív szertartásra, struktúrára és konvencióra, mely a mindennapi élet aktualitásait, a hétköznapi történeteket, aktuális értelmezési gesztusokat kontextuális jelentéssel fölruházó elbeszélésekbe vagy interpretációkba gyökereztetni. Ezek egyike kétségtelenül a társadalmi státusz, a nemi szerepek, a mobilitási esélyek és dinamikák tematikája, mely mindenkor az önmegjelenítés (támogatott, túrt, tiltott, kivívott, betanult, elsajátított, remixelt, újraértelmezett) változataiban, az identitások megalkotásának és az áthagyományozott tartalmaknak valamiféle narratív tudásvilágba ékelését, a világban eligazodás élményének, értéképpézetének számos elemével kiegészített konstruktumát mint a társadalmi viselkedésmódok, vagy akár a környezettel szembeni attitűdök, önkifejeződések egyikét interpretálja. E mutatózsi megoldások és konvenciók sokaságából kiemelt példa itt éppen a tradicionális zsidó életmód-stratégiák és a hagyománykötött mintakövetési modellek valamely látványos elemeként a mindennapi történetmondás, az életviteli szabályok követésében a narratív tudástőke átadásán túli hagyománykövetés, de mindezek mellett az életvitel tényleges normatíváinak rendszere is, melyben ugyancsak megjelenik különböző jelentések tükröződése. E tükrőben a történeti és narratív sémák interpretálása éppúgy lezajlik a kommunikáció legkülönbözőbb színterein, mint a hozzárendelt fogalmakkal és kommunikációs sémákkal dolgozó média-megjelenések széles köreiben is jelen van az eltérő tónusú intézményesítése mindannak, amit példaképpen a zsidó mindennapi élet szimbolizál és narrál (részint tartósít, részint árnyaltabban is jelentésekkel ruház fel). De a mindennapi történetmondások és a történeti- vagy tudás-sémák révén a hozzárendelt jelentésekkel kiegészülő átbeszélések (Keszeg 2013:5–8) egyúttal a kommunikációs és a vallásantropológiai aspektusokhoz is sürgető értelmezési késztetéssel szólnak: vallomások helyzetek, szituatív leírások, interpretációs sémák vagy élettörténeti mozzanatok bőven kínálnak elemzésre méltó adalékot a női szerepmintázatok, kommunikatív modellek, tabuk és tabutörések változataihoz. Ezek egyúttal a narratív identitás, a lojalitás, a csoportidentitások és nemi szerepidentitások komplex módjaihoz is hozzájárulnak, de kétségtelenül megjelennek

nem csupán a szakralitás-kutatások színterein, hanem a közbeszédben, a sajtóban, a média és a közviselkedés megannyi programosságában is. A női élethelyzetben elszenvedett diszkrimináció, a nemi szerepekhez kapcsolódó tabu-körök, a narratív identitás elemeinek biografikus feltárása (nemegyszer teatralizált, máskor retorikai stratégiákba vagy szerepjátékokba emelt aspektusban) megjelenik nemcsak a média-kommunikáció és a közbeszéd szintjein, hanem jelen van (és retorikai jelentést nyer) számos vallási élményközösség tudástartományán belül is. E „biografikus narratívumok” köre (Keszeg 2013:6) nemcsak a történeti kontextusba helyezett metakódok révén kerülhet bele olyan „emberi univerzáléba, melynek segítségével a kultúrák közölni tudják egymással egy közösen átélt valóság természetéről szerzett élményeiket” (White 1996:98), vagyis „egy narratíva számtalan narratívumban válik explicitté” (Keszeg 2013:7–8).

Az bizonyosan nem lenne egykönnyen értelmezhető, ha a tabutörés, plafon- és üvegkalicka-törés kérdését pusztán a nemek közötti viszonyra, a szakrális konvenciók szigorúságára, az életvilág és értékrend megszabta mentális vagy morális környezeti kölcsönhatásokra próbálnánk visszavezetni, mint a hagyomány-kitettség problematikáit. Az üvegplafon szimbolikus és egyben korlátozó léte nem pusztán vízió, hanem a résztvevők és érintettek egy adott hányada szerint is megfogalmazható érzület. Akár csak olyan értelmezésmódokban is megjelenik ez, amelyek bár a feminizmustól sem mentes kritikai kommentárokból kapnak hangot, mégis jeleznek ennél mélyebb megosztottságot. E szerepek felfogása, követése, értelmezése és megjelenítése pedig – ez már elemzésünk végét jelző, levezető kérdésfelvetés – nem bizonyosan van tekintettel a kortárs mobilitási szerepek, gender-mintázatok, korosztályi értékcélok kialakult rendszerére, ami talán új és még újabb válaszokat sürget a hívőközösségek fiatalabb generációi felől. Az itt felvetett témakörnek ez a problémává avatása mintegy csak lehetséges problematikaként jelzi, hogy a kérdésfelvetés megosztása és vitára ajánlása olyan távlatos céllá lehet, melyben a fennebb utalt Család-konferencia számos előadásában példaképpen megnevezett vagy említett zsidó női szerepfunkciók hagyományos jellegének megléte nem önmagában vett kihívás, mégis tükrözi a női szerep(ek), a családon, házon belüli szerepkörök, a nemi identitások szakrális interpretációjával összefüggő rejtett kommunikatív szféra meglétét. Mindezek tehát még további és mélyebb elemzésre érdemes kérdések – de legalább nem eredendően érvénytelenek a kutatások tükrében... A címkézett alapkérdéseink tehát: hagyomány vagy modernitás, azaz konvencionális szerepek vagy sikeresélyesség, szerepkonvenciók a mobilitásfeszültséggel szemben, élethazugság vagy énkeresés, közösségi vagy társadalmi érvényesség, tabumentes adaptáció vagy retardált szocializáció vár ma „a zsidó női” szerepváltozatokra...?

A kiegyensúlyozott magyarázat, a (talán) toleránsabb következtetés tehát részint a kitettség és alárendeltség konvencióját rendeli a zsidó női szerepekhez, ezen belül pedig a kötelmek súlyos

tömegéből fakadó egyenlőtlen állapot elfogadásához, s teszi ezt konvencionálisan, sőt értékrendi értelemben is, mondván a nő maradjon csak a család bűvkörében, ne tegye ki magát társadalmi-kapcsolati kötődéseknek, kísértéseknek és megaláztatásnak...; másfelől pedig – jobbra a fiatalabb korosztályoknál, melyeket a háláchikus hagyománykövetés már kevésbé jellemez – megjelenik és utat keres a kortárs családmodellek, rugalmasabb és kötetlenebb életvilágok fölfedezésének, megtalálásának kísérlete, melyek persze a társadalmi és a szakrális tabutörésnek egyaránt megfelelnek. A megfogalmazott vagy rejtett kérdések mögött helyenként persze trivialisok, eltérő szokások, változó normák, alkalmilag komolyan vett értékészletek rejlenek. E változatok és eseti elágazásaik sokfélesége miatt nem biztos, hogy valóban „jó alapkérdés” a zsidó női szerepkötöttségek és a virtuális vagy valóságos üvegplafonok ellentmondásossága. De nem biztos az sem, hogy ezek mondva csinált változatok és a kérdés „rossz”. A rossz kérdésfeltevés ugyanis nem azzal/akkor fenyeget, ha egyféle sémát fogalmazunk univerzálisra (akár az üvegplafon-törők új életfelfogási prioritását, akár a hagyományköött viselkedési modellek kizárólagosságát), hanem ha nem tartjuk becsben a különféle válaszadási kísérleteket, vagy mesterkélt prioritásokat teszünk meg nővumnak, „kívülről” átpozicionálva adott és lehetséges hatásaikat, kommunikatív értéktartományaikat... Úgylehet, a részválaszok esélyei nem megfosztják, inkább gazdagítják a válaszrepertoárt..., s erre legalább kísérletet tenni akkor is érdemes, ha az üvegkalicka falai talán mindig is körülöttünk vannak... – miképpen Glässer, Zima, Hrotkó árnyalja ezeket a történetiség, Vasvári a mozgalmiság példáival, de ott van még akkor Tóth Katalin, Papp Richárd, Hrotkó Larissza, Pécsi Katalin, Gantner B. Eszter, Vincze Kata Zsófia, Toronyi Zsuzsa, Kelemen Katalin megannyi narrációja is, melyek a legkülönbözőbb válaszkísérletek példáival illusztrálják a mindenkori harmóniakeresés szándékát a kultúraközi mozgások között. Rajkó Andrea ugyanakkor okkal vitatja, hogy itt specifikusan a zsidóság problematikájáról lenne szó, hisz a létező plafonok és a tabutörések kísérletei más szakrális szférák nemi szerepköri, munkamegosztási, biológiai reprodukción túli állapotaiban egyaránt jelen vannak – akkor meg minek elkülöníteni a zsidóság saját megoldásait. Ugyanakkor pedig – véleményét osztva is, de árnyalni próbálva – az iszlámon belüli női mozgalmiság (nemcsak szerte a Mediterránumban vagy Afrikában, hanem ázsiai változataiban is), valamint a genderen belüli kreatív kiterjeszkedési kísérletek más szakrális tartományaiban-formáiban is legfőképp az tükröződik, hogy a női válasz a szerepfunkciók kényszereire, ezek évezredes örökségére reflektál, viszont nem univerzális, hanem egyedi, kisközösségi, családi – így a problematika genderizálódási kimenetei csak egyféle aspektust, a kommunikált szerepfunkció-változást tükrözik (lásd ehhez Horváth Júlia Borbála „újnőkorszakának” elméletét és tapasztalatát is), de egy továbbit segít értelmezni a Marom, Szochnut és az alternatív judaizmus megannyi más kísérlete, valamint a családi-kisközösségi érdekérvényesítések egy újabb réteget formálnak, s minden további változat más-más egyéb kimenetet intézményesít vagy kínál fel.

Úgylehet, a részválaszok esélyei nem megfosztják, inkább gazdagítják a válaszrepertoárt – erre legalább kísérletet tenni akkor is érdemes, ha az üvegkalicka falai talán mindig is körülöttünk vannak...

Felhasznált irodalom:

A Sulchan Aruch kivonata. Fordította Dr. Singer Leó. MIOK, Budapest, 1988.

Acsádi Judit 2002. „Kellert nekünk feminizmus?”. „Nyugati” gondolatok hazai fogadtatása. In: Kovács János Mátyás szerk. *A zárva várt Nyugat. Kulturális globalizáció Magyarországon*, Budapest, 2000 Könyvek – Sík Kiadó, 167–186.

Angelusz Róbert–Tardos Róbert 2002. Társas kötelékek és kulturális tradíciók a magyar zsidóság különböző nemzedékeiben. In: Kovács András szerk. *Zsidók a mai Magyarországon*, Múlt és Jövő, Budapest

Ausztrics Andrea 2015. A maszorti zsidóság Magyarországon egy budapesti ifjúsági szervezet tükrében. In: A. Gergely András–Papp Richárd–Ausztrics Andrea szerk. *Zsidó kultúra és identitás – antropológiai nézőpontból. Tanulmányok a tematikus kutatómódszertan köréből*, Antroport Könyvek, Budapest

Ausztrics Andrea 2014. *Who We Are, Hungarian Jews After The Holocaust, The Third Generation*. Documentary film, producer/director/editor (44 perc). Ld. még: <http://ausztrics.com/>

Balogh Margit–S. Nagy Katalin szerk. 2000. *Asszonysorsok a 20. században*. BME Szociológia és Kommunikációs Tanszék – Szociális és Családvédelmi Minisztérium Nőképviselési Titkársága, Budapest

Bata Tímea 2011. Netrevitt helyek – nászút internetes fórumok, albumok és blogok tükrében. In: Fejős Zoltán szerk. *Színre vitt helyek*, Budapest, Néprajzi Múzeum, Tabula könyvek 11:155–162.

Bódy Zsombor 2008. „A női munka felszabadítása vagy korlátozása”. A női eszmények változása, a női egyenjogúság konfliktusai és a női szervezetek állásfoglalásai a két világháború közötti középosztályban. In: Bakó Boglárka–Tóth Eszter Zsófia szerk. *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 93–112.

Borbíró Fanni 2007. Budapesti nőegyletek 1862–1904. In: Fábri Anna–Várkonyi Gábor szerk. *A nők világa. Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, Argumentum, Budapest

Borgos Anna 2018 *Holnaplányok. Nők a pszichoanalízis budapesti iskolájában*. Noran Libro, Budapest

Borgos Anna 2013. *Nemek között. Nőtörténet, szexualitástörténet*, Noran Libro, Budapest

Buk Krisztina 2018. „Mindig előkerül, hogy menni... most is tervben van”. Interkulturális kisgyermekes zsidó családok élete Budapesten, *Antro-Pólus*, 2:66–111. <https://antropolus.files.wordpress.com/2019/02/antro-pc3b3lus-2018-2-fc3b3kuszb3ban-zsidc3b3-kultc3bara.pdf>

Cseh Enikő 2015. „Minden játék a férfiaknak jut!”. Női szerepek egy párizsi zsinagógában. In: A. Gergely András–Papp Richárd–Ausztrics Andrea szerk. *Zsidó kultúra és identitás – antropológiai nézőpontból. Tanulmányok a tematikus kutatómódszertan köréből*, Antroport Könyvek, Budapest

- Czeferner Dóra 2014. „Kávéházakban, klubokban, olvasókörökben kérjük A Nő és a Társadalom lapot!” Egy folyóirat a nők egyenjogúságáért, *Médiakutató*, nyár, 49–61. On-line: http://epa.oszk.hu/03000/03056/00055/pdf/EPA03056_mediakutato_2014_nyar_049-061.pdf
- Dalsace, Yeshaya 2006. *La place de la femme dans le rituel synagogal*, On-line: <http://www.massorti.com/La-place-de-la-femme-dans-le.html>
- Ember Mária 2001. *2000-ben fogunk még élni? Múlt és Jövő* Kiadó, Budapest
- Fehéri György 2009. „Lehetetlen, de muszáj... tehát lehetséges”. A holokauszt ábrázolásának problémái. In: Gantner Brigitta Eszter–Réti Péter szerk. *Az eltűnt hiány nyomában. Az emlékezés formái*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 10-32.
- Fényes Balázs 2018. „Családjaik, atyai házaik szerint...”. Adalékok a rabbinikus zsidó hagyomány családképéhez. In: Barna Gábor–Kiss Endre szerk. *Családtörténet, családvédelem, vallás. A család egykor és ma*, 4. kötet, A vallási kultúrakutatás könyvei 37. MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport – OR-ZSE Kaufmann Dávid Kutatócsoport, Szeged – Budapest, 60–67.
- Fényes Balázs 2012. Kitalált hagyomány – egy mítosz kitalálása. In: „Őriztétek meg őrizetemet...” *Tanulmányok a rabbinikus hagyomány köréből*, József Műhely Kiadó, Budapest, 207–239.
- Fenyves Katalin 2012a. A magyar zsidó nő – a felekezeti sajtó nőképe a 19–20. század fordulóján. In: Bíró Zsuzsanna Hanna–Nagy Péter Tibor szerk. *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás. Tisztelegő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából*, Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest, 105–118. On-line: www.mek.oszk.hu/11600/11687/11687.pdf
- Fenyves Katalin 2012b. *Zsidó polgárisodás a 19–20. század fordulójának Magyarországon: a nyelvhasználat és nők helyzetének alakulása. Habilitációs értekezés*, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Budapest
- F. Dózsa Katalin 1991. Pesti nő a századfordulón. Nőkérdés: feminin vagy feminista, *Rubicon* 3. On-line: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/pesti_no_a_szazadfordulon_nokerdes_feminin_vagy_feminista/
- Glässer Norbert 2015. Az opera tündérei vagy a sábesz angyalai? Nosztalgikus vagy normatív vidéki zsidó élet képe a budapesti magyar nyelvű orthodox sajtóban. In: Barna Gábor–Kiss Endre–Gyöngyössi Orsolya szerk. *A család egykor és ma*, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport – OR-ZSE Kaufmann Dávid Kutatócsoport, Szeged – Budapest, 166–178. On-line: www.pointernet.pds.hu/kissendre/judaisztika/3-2015A_csalad_egyor_es_ma.pdf
- Glässer Norbert–Zima András szerk. 2014. *Hagyományláncolat és modernitás*, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged
- Glässer Norbert 2012. Ateresz z’kénim. A vallási szocializáció családképe a két világháború közötti budapesti orthodox zsidó sajtó diskurzusaiban. In: Csipak Árpád szerk. *Pléróma (1947–2012) dr. Rokay Zoltán 65. születésnapján szabadkai, óbecsei és budapesti tanítványai*, Lux Color Printing – Szulik Alapítvány, Óbecse, 77–108. On-line: <http://publicatio.bibl.u-szeged.hu/2753/7/2217258.pdf>

- Gleszer Norbert 2010. Tórájának fele... A rabbiné és a zsidó nő imagológiája a magyar nyelvű budapesti orthodox zsidó sajtóban a 19. század végén és 20. század elején. In: Filkó Veronika–Kőhalmy Nóra–Smid Bernadett szerk. *Voigtloristica. Tanulmányok a 70 éves Voigt Vilmos tiszteletére. Folcloristica 11.*, ELTE – BTK Folklore Tanszék, Budapest
- Guiliano, Mireille 2010. *A francia nők karriert csinálnak. Munka, értelem és érzelem*, Athenaeum, Budapest
- Gyáni Gábor 2006. *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*, Csokonai Kiadó, Debrecen
- Horváth Júlia Borbála 2008. *Újnőkorszak – Intermentalitás a XX. század második felétől Magyarországon*, L'Harmattan, Budapest
- Hahn István 1995. *Zsidó ünnepek és népszokások*, Makkabi Kiadó, Budapest
- Hrotkó Larissza 2018. A zsidó nő mint áldozat és a társadalom átalakítója. Társadalmi szerepváltozás a zsidó feminista kutatásban. In: *Együtt a jövőnkért. Vallások egy nyitottabb és elfogadóbb társadalomért. Előadások és cikkek*. Szerkesztette Bárdosy Éva és Dénes Gabriella. A szerkesztést összehangolta: Hrotkó Larissza. Magyarországi Teológusnők Ökumenikus Egyesülete, National Democratic Institute és az N. D. I. Hungary Nonprofit Kft. Budapest, 98–108. On-line: <https://docplayer.hu/104937869-Egyutt-a-jovonkert-valla-sok-egy-nyitottabb-e-s-elfogado-bb-ta-rsadalome-rt-eload-a-sok-e-s-cikkek.html>
- Hrotkó Larissza 2014a. Családi státuszok a T'nach és a talmudi irodalom alapján. In: Barna Gábor–Kiss Endre–Gyöngyössy Orsolya szerk. *A család egykor és ma*. MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport – OR-ZSE Kaufmann Dávid Kutatócsoport, Szeged – Budapest, 51–59. On-line: www.pointernet.pds.hu/kissendre/judaisztika/3-2015A_csalad_egyor_es_ma.pdf
- Hrotkó Larissza 2014b. Pirké Imahot. Kézimunka a feminizmus és a vallás szolgálatában. *Hacofe*, Vol 9. <https://or-zse.hu/hacofe/vol9/hrotko.pdf>
- Hrotkó Larissza 2014c. *A nélkülözhetetlenek. A zsidók 18. századvégi – 19. század eleji letelepedése Pesten különös tekintettel a zsidó nők helyzetére*. OR-ZSE, Budapest, On-line: <https://www.or-zse.hu/javne/larissza3.pdf>; <http://mek.oszk.hu/13500/13596>
- Hrotkó Larissza 2012. *Családi viszonyok a talmudi régészethen, különös tekintettel a nők és a gyerekek családi státuszára*, <http://www.or-zse.hu/hacofe/vol4/hrotko-csaladiviszonyok-zsidocsalad2012.htm>
- Huszár Ágnes 2011. *A nő terei*, L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Kaplan, Aryeh 2004. *Zsidó meditáció*, Vince Kiadó, Budapest
- Karády Viktor 1993. A vegyes házasságok Budapesten 1950 előtt. Néhány kutatási eredményről, *Múlt és Jövő*, 3:82–84.
- Katz, Jakov 2005. *Hagyomány és válság. Zsidó társadalom a középkor végén*, Múlt és Jövő Kiadó, Budapest – Jeruzsálem, 204–220.
- Kelemen Katalin 2012. Visszaadni Istennek elvesztett szövetségését. In: Bíró Zsuzsanna Hanna–Nagy Péter Tibor szerk. *Zsidóság – tradicionalitás és modernitás. Tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja*

- alkalmából*, Wesley János Lelkészképző Főiskola, Budapest, 461–471. On-line: www.mek.oszk.hu/11600/11687
- Kelemen Katalin 2002. A liberális judaizmus álláspontja a nők szerepéről a zsidóságban. In: Toronyi Zsuzsa szerk. *A zsidó nő*. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest, 143–145.
- Kende Anna szerk. 2008. *Pszichológia és feminizmus* L'Harmattan, Budapest
- Kende Anna 2005. Anyaság a pszichoanalízisben: lehetséges következtetések a nő mint szubjektum szemszögéből. *Thalassa*, 16. 1:63–82. On-line: [https://imago.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/\(16\)2005_1/063-82_Kende-A.pdf](https://imago.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/(16)2005_1/063-82_Kende-A.pdf)
- Keszeg Vilmos 2013. A 20. század története, *Néprajzi Látóhatár*, 22. évf. 4:4–9. https://www.researchgate.net/publication/299903566_Teljes_lapszam_Neprajzi_Latohatar_-_Mese_mitosz_elettortenet_20134/download
- Kiss Endre–Barna Gábor 2014. Ajánló szavak. In: *A család egykor és ma*, Gyöngyössy Orsolya közreműködésével szerk. Barna G.–Kiss E., SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológia Tanszék – OR-ZSE Kaufmann Dávid Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoport, Szeged – Budapest
- Korpics Márta 2011. *Interkulturális kommunikáció*, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Pécs. http://janus.ttk.pte.hu/tamop/tananyagok/interkult_komm/index.html
- Kovács András 1989. A zsidókérdés a mai magyar társadalomban. In: Fűzfa Balázs–Szabó Gábor szerk. *A zsidókérdésről*, Németh László Szakkollégium, Szombathely, 47–86.
- Kovács Éva–Vajda Júlia 2002. *Mutatkozás. Zsidó identitás-történetek*, Múlt és Jövő, Budapest
- Küllös Imola szerk. 1999. *Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban*, Magyar Néprajzi Társaság, Szociális és Családügyi Minisztérium, Nőképviselési Titkárság, Budapest
- Levi, Primo 1990. *Akik odavesztek és akik megmenekültek*, Európa Könyvkiadó, Budapest
- Mars, Leonard 1999. Discontinuity, Tradition and Innovation: Anthropological Reflections on Jewish Identity in Contemporary Hungary. *Social Compass*, 46 (1): 21–33.
- Maybaum Zsigmond 1884. A nő állása a bibliai ókorban, *Magyar Zsidó Szemle*, 417–423, 488–493.
- Mikes Hanna 2013. „Azért mindig a nő irányít” – a hagyományos zsidó női szerepek megjelenése egy zsinagóga közösségében, OTDK-dolgozat, ELTE TÁTK, Kulturális Antropológia Tanszék
- Miklós Péter 2014. Az identitás szerveződés kérdései a magyar zsidó polgárcsaládokban. In: Barna Gábor–Kiss Endre–Gyöngyössy Orsolya szerk. *A család egykor és ma*, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport – OR-ZSE Kaufmann Dávid Kutatócsoport, Szeged – Budapest, 211–221.
- Mitscherlich, Alexander–Mitscherlich, Margarete 2014. *Gyászolásra képtelenül. A közösségi viselkedés alapjai*, Múlt és Jövő, Budapest
- Modla Zsuzsa 2007. Mai magyar zsidó fiatalok szocializációja. In: A. Gergely A.–Papp R. (szerk.) *A szakralitás arcai*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 269–297.

- Nagy Péter Tibor 2015. Az egyetemisták, a szüleik és a zsidó nem-zsidó vegyesházasság, *Iskolakultúra*, 3:47–55. On-line: https://matarka.hu/klikk.php?cikkmutat=2205320&mutat=http://epa.oszk.hu/00000/00011/00193/pdf/EPA00011_iskolakultura_2015_03_047-055.pdf
- Nagy Péter Tibor 2010. Egy ortodox zsidó közösség a helyi társadalomban, *Iskolakultúra*, 7-8:84–94.
- Németh Ványi Klári 2016. „Soha semmilyen előítélet nem ledönthetetlen”. Gát Annával és Réz Annával a népszerű *Üvegplafon* sorozat ötletgazdáival beszélgettünk, *Szombat*, május 21. <https://www.szombat.org/politika/soha-semmilyen-elotelet-nem-ledonthetetlen>
- Oláh János 2015. A zsinagógáról és szokásairól. *Yerusha*, „KINDERJOHREN”, On-line: <http://www.yerushaonline.com/?v=di11pla34>
- Oláh János 2008. *A női ima ereje*: <http://sofartudozsido.com/a-noi-ima-ereje/>, Sófár, 2008. december 19., továbbá: <https://www.youtube.com/watch?v=iZf5HpXVl4k>
- Papp Marianna 2007. „Mécse az Örökkévalónak az ember lelke”. A visszatérés és a sábesz kapcsolatának jelentései egy budapesti ortodox zsidó közösségben. In: A. Gergely András–Papp Richárd szerk. *A szakralitás arcai. Vallási kisebbségek, kisebbségi vallások*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 314–361.
- Papp Richárd 2007. A szakralitás tétje zsidó és keresztény példák tükrében. In: A. Gergely András–Papp Richárd szerk. *A szakralitás arcai: vallási kisebbségek, kisebbségi vallások*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 16–30.
- Papp Richárd 2004. *Van-e zsidó reneszánsz? Kulturális antropológiai válaszlehetőségek egy budapesti zsidó közösség életének tükrében*, Múlt és Jövő Kiadó, Budapest
- Papp Richárd 2002. A nők világa egy budapesti zsinagógában. In: Toronyi Zsuzsa szerk. *A zsidó nő*, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest, 137–141.
- Papp Richárd 1993. Pészach Kárpátalján, *Szombat* (9):27–31.
- Pécsi Katalin szerk. 2013. *Lányok, anyák. Elmeséletlen női történetek*, Novella Kiadó, Budapest
- Pécsi Katalin 2009. A szenvedés neme. Női tapasztalat, női hang. In: Gantner B. Eszter–Réti Péter szerk. *Az eltűnt hiány nyomában. Az emlékezés formái*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 134–150.
- Pécsi Katalin szerk. 2007. *Sós kávé. Elmeséletlen női történetek*, Novella Kiadó, Budapest
- Pető Andrea 2006. „Társadalmi nemek és a nők története”, In Bódy Zsombor–Ö. Kovács J. szerk. *Bevezetés a társadalomtörténetbe*, Budapest, Osiris, 514–532. https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_bevezetes_a_tarsadalomtortenetbe/ch05s05.html
- Pető Andrea 2004. A női esélyegyenlőségre vonatkozó női felfogás hatása a magyar választójogi gondolkodásra 1848–1990. Az „állam érdekében adományozott jog” feminista megközelítésben. In: Sajó András szerk. *Befogadás és eredetiség a jogban és a jogtudományban: adalékok a magyarországi jog természetrajzához*, Áron Kiadó, Budapest, 136–175.
- Pető Andrea 1998. *Nőhistóriák. A politikáló magyar nők történetéből 1945–1951.*, Seneca, Budapest

- Rajkó Andrea 2016a. Tabu, tabudöntés, tabuizálás, *Kultúra és Közösség*, 1:91–109. On-line: <http://www.kulturaeskozosseghu/pdf/2016/1/08.pdf>
- Rajkó Andrea 2016b. Kommunikációs tabuk kutatása. Módszertani megfontolások és kihívások, *Közelítések* (3) 1–2:36–131. Zsigmond Király Főiskola, Budapest.
- Rigó Máté 2009. „A jó parti”. Házassági szerződések a két világháború közötti Budapesten. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*, 35. <http://epa.oszk.hu/02100/02120/00035/pdf/>
- S. Nagy Katalin 2006. *Emlékkavicsok. Holokauszt a magyar képzőművészetben 1938–1945*, Glória Kiadó, Budapest
- Schőner Alfréd 2014. Az újrasarjadzó zsidó élet a feszültségek forrásává is vált... A zsidó család a 21. század elején Magyarországon. In: *A család egykor és ma*, Gyöngyössy Orsolya közreműködésével szerk. Barna Gábor–Kiss Endre, SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológia Tanszék – OR-ZSE Kaufmann Dávid Zsidó Kultúratudományi Kutatócsoport, Szeged – Budapest, 72–77. http://www.or-zse.hu/hacofe/vol4/soner-zsidocsalad2012.htm#_ftnref2
- Schweitzer Gábor 2016. „Haladó zsidóság – halódó zsidóság”? Útkeresés egykor és ma, *Szombat*, 10. On-line: <https://www.szombat.org/politika/schweitzer-gabor-halado-zsidóság-halodo-zsidóság>
- Szász Antónia 2013. Női rabbik a zsidóságban, *Axis*, 1:83–99.
- Szász Antónia 2011. Alternatív zsidóság. A Bét Orim Reform Zsidó Közösség, *Kisebbségkutatás*, (20) 4:550–583.
- Szász Antónia 2008. A progresszív judaista mozgalom és a tradicionális zsidó értékek és normák. A hazai mozgalom ideológiája és gyakorlata által indukált társadalmi diskurzus, egyéni és intézményi reflexiók. In: S. Nagy Katalin–Orbán Annamária szerk. *Értékek és normák interdiszciplináris megközelítésben*, Gondolat Kiadó, Budapest
- Szász Antónia 2006. A progresszív judaizmus társadalmi beágyazódása Magyarországon, www.andorkaweb.tarki.hu/Konferenciak/Konferencia2006/Szasz_Antonia.pdf
- Szász Antónia 2002. *Parázs. A magyar asszimilált zsidóság útkeresése. I. Szim Salom Progresszív Zsidó Közösség*, Etnoregionális Munkafüzetek 87. (Sorozatszerk. A. Gergely András). Budapest, MTA PTI.
- Szél Júlia 1999. Társkereső hirdetések nő- és férfiképe. *Jelkép*, 2:93–105. On-line: <http://docplayer.hu/9573308-1999-2-szam-ji-l-kep-kommunikacio-kozvelemeny-media.html>
- Tillmann Lili Eszter 2009. *Zsidó gyermeknevelés Budapesten*, előadás a Folytonosság, szakadás, reneszánsz? konferencián (MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, 2008. január 18.)
- Toronyi Zsuzsanna szerk. 2002. *A zsidó nő*. Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, Budapest
- Tóth Andrea 2015. *Tradicionális és innováció – a vallástudomány és a neveléstudomány határán – a zsidó nevelésben*, PhD disszertáció, OR-ZSE, Zsidó Vallástudományi Doktori Iskola, Budapest, On-line: https://www.or-zse.hu/phd/TothAndrea_PhD_disszertacio_javitott_15_06_15.pdf

- Tóth Katalin 2018. „Ha egy zsinagógának szüksége van egy új Tórára, az azt jelenti, hogy az a közösség él”. *A Tóra mint judaika egy zsinagógai közösség rítusainak és narratíváinak tükrében*. In: Havay Viktória–Veress Dávid szerk. *Varietas delectat*, Az ELTE BTK Magyar és Összehasonlító Folklorisztika és Európai Etnológia doktori programok hallgatóinak tanulmánykötete. ELTE BTK Néprajzi Intézet, 107–125.
- Tóth Katalin 2017. Kutatói önreflexivitás egy zsinagógai terepmunka kontextusában, *Tabula*, (18) 1–2. http://tabula.neprajz.hu/neprajz.07.18a.php?bm=1&as=443&kr=A_10_%3D%222017%2018%281-2%29%22
- Unterman, Alan 1999. *Zsidó hagyományok lexikona*, Helikon, Budapest
- Ungár Simon 1981. Zsidó nők jótékonyága, *Magyar Zsidó Szemle*, 555–562.
- Valuch Tibor 2009. Család, háztartás, a női tevékenységszerkezet és a szerepfelfogás változásai 1945 után, *RUBICONline* 20/4. www.rubicon.hu/magyar/oldalak/csalad_haztartas_a_noi_tevekenyszerszerkezet_es_a_szerepfelfogas_valtozasai_1945_utan/
- Varga Péter 2009. A holokauszt utáni zsidó német irodalom három nemzedéke. In: Gantner B. Eszter–Réti Péter szerk. *Az eltűnt hiány nyomában. Az emlékezés formái*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 90–106.
- Vincze Kata Zsófia 2014. Hagyomány és poszt-tradicionálisizmus – a magyarországi zsidóság hagyományértelmezései. In: Glässer Norbert–Zima András szerk. *Hagyományláncolat és modernitás*. SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged, 303–316.
- Vincze Kata Zsófia 2013. Conversio és etnicitás a mai magyarországi zsidóságban. In: *Conversio*. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2011. szeptember 22–23-án tartott vallástudományi konferencia előadásai, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Vallástudományi Központ, 149–154. On-line: <http://archive.jpr.org.uk/object-hun38>
- Vincze Kata Zsófia 2012. Házasságtörés, vágy és csábítás az ortodox zsidó hagyományban. In: Örsi Julianna szerk. *Középpontban a család* 2. kötet, Szolnok, MTA Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület, Túrkeve, 237–250.
- Vincze Kata Zsófia 2012. Test és Tóra: a férfitest és a férfiszellem vágya, *Néprajzi Látóhatár*, (21.) 3:73.
- Vincze Kata Zsófia 2010. *Visszatérők a tradícióhoz*, LHarmattan, Budapest
- Vincze Kata Zsófia 2010. Kasrut és üvegfal? In: Viga Gyula–Gyulai Éva szerk. *Történet – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Veres László tiszteletére*, Miskolc, BAZ Megyei Múzeumi Igazgatóság, 87–105.
- Vincze Kata Zsófia 2004. *Tradíció, emlékezés, értelmezés. Az egyiptomi kivonulás-történet értelmezése a mai budapesti zsidóság vallásos jelenségeiben*, Etnoregionális Munkafüzetek 94. (Sorozatszerkesztő A.Gergely András) MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, Budapest
- White, Hayden 1996. A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában, *Aetas* (XI.) 1:98–118.
- Zalai Szalay László (Dr.) 1924. *A zsidó nők története*, Globus, Budapest

Zima András 2012. „A zsidóságért és a zsidó gyermekekért”. (Zsidó nemzeti családmódel a budapesti cionista sajtóban a 20. század első felében), *Hacofe*, Vol. 4. OR-ZSE, <https://or-zse.hu/hacofe/vol4/zima-azsidóságert-zsidocsalad2012.htm>

Zimre Fanni Katalin 2010. „Ez az egész Tóra. A többi csak a magyarázata” – értelmezések és alkalmazások a kortárs zsidó életmódban. Szakdolgozat, Zsigmond Király Főiskola, Kommunikáció- és Művelődéstudományi Intézet, Budapest. On-line: http://antroport.hu/lapozo.php?akt_cim=200

Zsinkó-Szabó Zoltán 2004. *A gyermek helye a társadalmi értékrendben*. (Szakdolgozat) ELTE Kulturális Antropológia szak, Budapest

További (on-line) források

Raj Tamás weboldala, <http://www.zsido.hu/>

Szombat hetilap, „Keresd a nőt” <https://www.szombat.org/tag/2014-02>

Yerusha /OR-ZSE/ <http://www.yerushaonline.com/>

Verő/Bán Linda, a Frankel Leó utcai zsinagóga rebecenje válaszol kérdéseitekre és mesél a nők helyzetéről a zsidó házakban, otthonokban, <http://frankel.hu/category/gyerekeknek/>

Női Karrierfejlesztési Szövetség, <http://www.noikarrier.hu/>

Magyar zsidó női életutak, [http://zsidonok.hu/Savout – a Bálint Ház Éjszakája, 2018. http://web.balinhaz.hu/Event/savuot_a_balint_haz_ejszakaja_itthon_otthon_haza_2018-05-19](http://zsidonok.hu/Savout--a_Bálint_Ház_Éjszakája,_2018._http://web.balinhaz.hu/Event/savuot_a_balint_haz_ejszakaja_itthon_otthon_haza_2018-05-19)

Caddik Messiáshívó Tanítások, <http://csalad-gyulekezet.5mp.eu/>

Emet Ve'emunah: Statement of Principles of Conservative Judaism.

<https://www.scribd.com/document/3491343/emet-ve-emunah-statement-of-principles-of-conservative-judaism>

Grottó Mór 1916. A zsidó gyermeknevelés problémája. *Zsidó Szemle*, július 14./2–3.

Zsidó Szemle, 1917. december 14./1–2. Igazi nacionalista lányok.

A Talmud ötven árnyalata... In *Savout éjszakája*, NŐ ÉS FÉRFI, Bálint Ház 2017. május 30. Büchler Tamás Minyanim programigazgató (Szochnut), on-line: <http://www.mazsihisz.hu/2016/03/23/-a-talmud-otven-arnyalata--es-a-kozepekori-zsido-feminizmus-8644.html>